

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ**

Виконала: студентка ІV курсу, групи 6.0539
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Жилкіна Єлизавета Андріївна
Керівник: Голованова Т.П., к.пед.н., доцент
кафедри педагогіки та психології освітньої
діяльності
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалаврський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Жилкіна Єлизавета Андріївна _____

Тема роботи Соціально-психологічні особливості національного виховання студентів

керівник роботи Голованова Т.П., к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

затверджені наказом ЗНУ від «22» 02 2023 року № 341-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначення формування національної свідомості в студентському віці, як психологічна проблема; провести теоретичне аналіз визначення поняття національної ідентичності; здійснити дослідно-експериментальну роботу з формування національної ідентичності студентів.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця, 6 малюнків
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 1	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 2	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 3	Голованова Т.П., доцент		
Висновки	Голованова Т.П., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	Квітень-травень 2023 р.	Виконано
5	Написання висновків	травень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ Є.А. Жилкіна

Керівник роботи _____ Т.П. Голованова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 84 сторінок, 6 рисунків, 1 таблиця, 49 джерел.

Об'єктом дослідження є національна ідентичність.

Предмет дослідження формування національної ідентичності, як результат національного виховання студентів.

Мета дослідження: провести теоретичний аналіз визначення поняття національної ідентичності, визначити формування внутрішньої мотивації студентів на національну ідентичність.

Методи дослідження: – теоретичні методи (теоретико – порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури).

Наукова новизна дослідження полягає в отриманні національної ідентичності студентів, визначення поняття «національна ідентичність», дослідження впливу внутрішньої мотивації на національну ідентичність студентів.

Практичне значення: отримані дані можуть слугувати елементом навчально-методичного комплексу в роботі психологів та педагогів при роботі зі студентами ВНЗ, та формування в них національної ідентичності.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ,
СТУДЕНТИ, СТУДЕНТСЬКИЙ ВІК.

SUMMARY

Zhilkina E.A. Socio-Psychological Features of National Upbringing of Students.

Bachelor's thesis: 84 pages, 6 figures, 1 tables, 49 sources.

The object of research is national identity.

The subject of research is the formation of national identity as a result of national education of students.

The purpose of the research: to conduct a theoretical and empirical analysis of the definition of the concept of national identity, to determine the formation of students' internal motivation for national identity.

Research methods: – theoretical methods (theoretical – comparative analysis of psychological and pedagogical literature).

The scientific novelty of the study consists in obtaining the national identity of students, defining the concept of "national identity", researching the influence of internal motivation on the national identity of students.

Practical significance: the obtained data can serve as an element of the educational and methodological complex in the work of psychologists and teachers when working with university students, and the formation of national identity in them.

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL EDUCATION, STUDENTS, STUDENT AGE.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТІВ, ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	9
1.1. Сутність і зміст національної ідентичності особистості.....	9
1.2. Психологічні особливості студентського віку.....	24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	33
2.1. Зміст та суть поняття «ідентичність» та «національна ідентичність».....	33
2.2. Аналіз основних структурних компонентів ідентичності.....	52
2.3. Студентський вік як основний період становлення національної ідентичності.....	69
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема формування національної ідентичності молоді набула сьогодні особливої актуальності. Від рівня сформованості цього базового утворення залежить не лише глибина й стійкість поглядів, переконань і патріотичних почуттів, а й громадянська позиція та соціальна активність особистості, усвідомлення нею місця та ролі в політичному, соціально-економічному й культурному житті свого народу.

Як зазначає М.Бердяєв, «національність є індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства». Люди, які належать до різних народів і етнічних груп, відрізняються один від одного культурою, світосприйняттям, традиціями, звичаями, характером, темпераментом, поведінкою тощо. Кожна нація, етнос прагне передати наступним поколінням загальнолюдські цінності й усе те, що складає неповторність народу, виховати патріотичні почуття та почуття громадянського обов'язку.

Справжнє виховання, як стверджує світова наука (Дж.Локк, Ш.Монтескє, І.Гербарт, ін.), за своєю суттю, змістом, характером й історичним покликанням нації, етносу – глибоко національне. Потреби національно-культурного відродження вимагають повернення до сформованої впродовж тисячоліть національно-історичної пам'яті українського народу, народних ідеалів, національних цінностей, формування духовного світу особистості, її національної ідентичності.

У дослідженнях філософів, психологів та педагогів безпосередньо чи опосередковано розкриваються певні аспекти процесу формування національної ідентичності особистості.

Один із напрямків формування у студентів національної ідентичності – виховна позааудиторна робота, а саме національне виховання студентів. У змісті виховних заходів має панувати культ рідної мови, традиції та звичаї українського народу, національне мистецтво. Виховна робота повинна спрямовуватися також на формування поваги до етнокультури представників

інших національних меншин, подолання упередженого ставлення до них, національної обмеженості, формування культури міжнаціонального спілкування.

Отже, формування національної ідентичності у студентів необхідно розглядати як психолого-педагогічну проблему, що потребує усвідомлення кожним її актуальності.

Актуальність і недостатній рівень розробки означеної проблеми психолого-педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи бакалавра: «Соціально-психологічні особливості національного виховання студентів».

Об'єктом дослідження є національна ідентичність.

Предмет дослідження формування національної ідентичності, як результат національного виховання студентів.

Мета дослідження: провести теоретичний аналіз визначення поняття національної ідентичності, визначити формування внутрішньої мотивації студентів на національну ідентичність.

У відповідності з метою та гіпотезою визначені завдання дослідження:

1. Визначення формування національної свідомості в студентському віці, як психологічна проблема.
2. Провести теоретичне аналіз визначення поняття національної ідентичності.

Методи дослідження: – теоретичні методи (теоретико – порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури).

Наукова новизна дослідження полягає в отриманні національної ідентичності студентів, визначення поняття «національна ідентичність», дослідження впливу внутрішньої мотивації на національну ідентичність студентів.

Практичне значення: отримані дані можуть слугувати елементом навчально-методичного комплексу в роботі психологів та педагогів при роботі зі студентами ВНЗ, та формування в них національної ідентичності.

Надійність і вірогідність. Вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічною обґрунтованістю вихідних положень, об'єктивним аналізом стану досліджуваної проблеми.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТІВ, ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Сутність і зміст національної ідентичності особистості

Формування в підростаючого покоління відчуття етнічної приналежності, виховання в них національної ідентичності та гідності — це проблеми, які знайшли глибоке й всебічне обґрунтування в українській філософській, психолого-педагогічній та історичній думці. Їх вивчення дає змогу відтворити основні етапи розвитку національної ідентичності українців та її витоки.

У науковій літературі суспільна свідомість визначається як специфічна форма відображення. Свідомість, безпосередньо відбиваючи реальність універсуму, є діяльним і до того ж творчим відображенням навколишнього світу.

Проблематика національної ідентичності розглядається широким колом учених різних галузей науки. Різнобічне дослідження поняття “національна самосвідомість” такими науками, як: філософія, соціологія, політологія, історія, етнографія, філологія, психологія, педагогіка, етнопедагогіка та іншими, свідчить про складність і багатогранність цього психічного утворення.

Зокрема, В. Жмир, підкреслює: „Ми” відмінні від „не ми” своєю історією, мовою, побутом, традиціями, характером, духом, економікою, тому „ми” маємо право й боремося за власне державне оформлення для реалізації політичних ідеалів; у нас мають бути національні культурні та політичні інституції для закріплення власного і світового історичного досвіду” [23, 150].

Л. Дробіжева дає таке визначення дефініції “національна самосвідомість особистості” — це усвідомлення суб’єктом сукупності своїх національних (етнічних) зв’язків і свого ставлення до них [20, 4].

Й. Вирост, узагальнивши трактування Ю. Бромля, Л. Дробіжевої, І. Снежкової поняття “національна самосвідомість особистості”, виділяє в його структурі три відносно самостійні структури (компоненти) й подає їх у вигляді таблиці (табл.1) [14, 27].

Таблиця 1.1

Структура національної ідентичності особистості

Компоненти	Зміст компонентів
1. Образ національної спільноти	Знання про національну проблематику взагалі і емоційно-ціннісне ставлення до них; знання про свою національну спільноту й емоційно-ціннісне ставлення до них; знання про інші національні спільноти й емоційно-ціннісне ставлення до них.
2. Образ типових рис члена національної спільноти (національний стереотип)	Уявлення про типові риси члена своєї національної спільноти (національний автостереотип) та емоційно-ціннісне ставлення до них; уявлення про типові риси іншої національної спільноти (національний гетеростереотип) й емоційно-ціннісне ставлення до них.
3. Самообраз індивіда як члена національної спільноти (національний самообраз)	Ступінь ідентифікації себе з національною спільнотою; переживання приналежності до національної спільноти [14, 27].

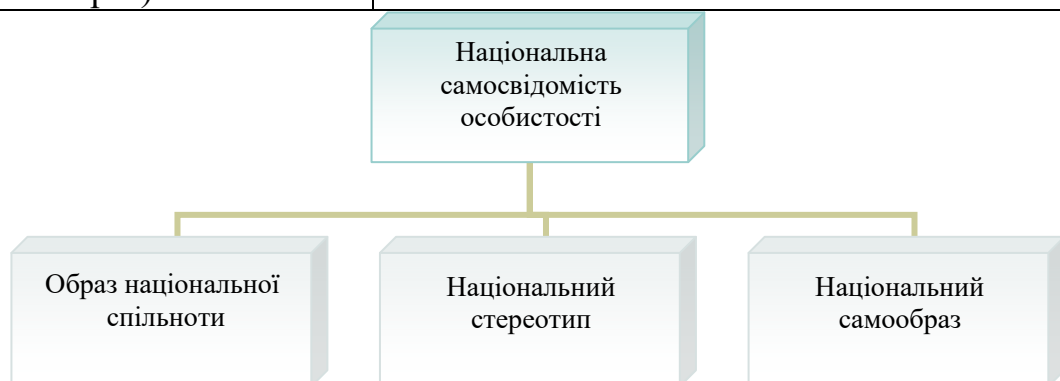

Рис. 1.1 Структурні компоненти національної ідентичності особистості

Дослідники стверджують, що ідентифікація особистості з національною спільнотою (що є свідченням високого рівня формування національної ідентичності) можлива лише за наявності ряду умов:

- спільність мови (особи й національної спільноти, з якою вона себе ідентифікує);
- кровна спорідненість (тобто пряма належність людини до певного народу через кровно-родинні зв'язки з представниками цього народу);
- визнання особою морально-етичних і культурних цінностей, визнаними цим народом за свої;
- зв'язаність з історичною долею народу (спільність місця проживання та народження або спільність історичної Батьківщини для людей цієї національності, які живуть в інших країнах);
- наявність спільних психологічних особливостей характеру (особи й більшості представників даного народу) [11, 29 -30].

Цікаву думку висловлює А. Меграшвілі про те, що виховання національної ідентичності здійснюється тільки в процесі реальної духовної діяльності — філософствування, яке вимагає усвідомленого відношення до своєї та інших національних спільнот, до матеріальної й духовної культури, і в кінцевому рахунку до загальнолюдських цінностей [45, 106].

Філософські, психологічні, педагогічні й методичні основи виховання національної ідентичності в майбутніх вчителів розглядаються в навчальному посібнику за редакцією Д. Тхоржевського „Теоретичні засади виховання національної ідентичності”. Зокрема, у ньому подана програма спецкурсу “Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” для студентів педагогічних інститутів і училищ, а сам зміст посібника насичений цінним матеріалом, що допоможе вчителям створити чітку систему роботи, спрямовану на формування у майбутніх вчителів національної ідентичності.

Національну самосвідомість Д. Тхоржевський трактує як інтегративну якість особистості, якій властива любов до рідної землі, глибоке знання рідної мови, історії, турбота про розвиток літератури, мистецтва, культури

свого народу, творче відродження національних традицій, звичаїв і обрядів, активна в них участь, повага до своєї нації й інших народів. За його переконанням, до цього поняття входять також усвідомлення важливої ролі свого народу в історії людства, готовність та вміння сумлінно, творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність свого народу, Українську державу і надійно її захищати [45, 93].

Цілісно та змістовно, враховуючи реалії сьогодення, В. Скутіна розкриває зміст дефініції „національна самосвідомість” як усвідомлення народом власної гідності, традиційних цінностей культури, невід’ємного права бути суб’єктом історії, потреби власного розвитку, своєї історичної долі, місця в системі духовного, економічного, політичного життя народів світу, в системі загальнолюдських відносин. Свідомість нації є основою національної ідентичності особистості [32, 96].

Важливою є думка К.Чорної, яка вважає, що поняття „національна самосвідомість” вбирає в себе любов до Батьківщини, до історичного самобутнього образу свого народу; віру в його духовну силу й покликання, волю до того, щоб народ посів почесне місце в цивілізованому світі, вміння осмислити історію, культуру, мистецтво, цінності, мораль, звичаї, обряди, символіку свого народу, нації, рідного краю; оволодіння рідною мовою; систему вчинків, які випливають із любові, віри, волі й осмислення; готовність служити інтересам своєї Вітчизни [45, 130].

Р. Осипець, досліджуючи виховання національної ідентичності студентів музики в процесі опанування українською народнопісенною культурою, виділила в структурній сутності національної ідентичності такі її компоненти:

- уявлення про родину, рідний край;
- уявлення про українську націю, її духовні цінності;
- уявлення про Україну як незалежну державу;
- уявлення про українське суспільство;
- уявлення про національний самообраз особистості як члена

національної спільноти [30, 28 - 29].

Зазначимо, що під уявленнями педагог розуміє не тільки певні образи, знання, емоції тощо, але й звернення до них та використання їх у житті [30, 29].

Розглянувши теоретичний аспект питання, ми прийшли до висновку, що всі наведені визначення дефініції “національна самосвідомість” науково виважені, проте відбивають різні боки цього складного психічного утворення.

Враховуючи зміст наведених дефініцій, нами було уточнено визначення поняття „національна самосвідомість” як складного соціально-психічного утворення особистості, що є самоусвідомленням причетності до нації, готовністю сумлінно й творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність свого народу, Українську державу, спонукає до національної самореалізації.

Теоретичне вивчення філософської та психолого-педагогічної літератури дало підстави розглядати національну самосвідомість як ставлення до рідної мови, зацікавлення історією свого народу, культурно-освітніми традиціями, сприйняття та шанобливе ставлення до культурної спадщини минулого й сучасного, інтересів і потреб розвитку своєї держави.

Національна самосвідомість українця характеризується певними рисами, які склалися протягом багатьох віків життя народу. Так, В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук визначальними рисами ідентичність українця називають багатогранну діяльність громадянина для здійснення загальнонаціональних завдань, самовіддану працю на благо Батьківщини — України, діяльність на користь народу, нації, стійкість у справі захисту своєї Вітчизни, відповідальність за свої вчинки, незламність духу, вірність заповітам батьків і дідів, правдивість і волелюбність душі, сонячну духовність, відчуття своїх рідних, родоvodu, рідного краю, рідної землі, толерантність у ставленні до інших народів і культур [33, 87].

Зміст національної ідентичності, який несе риси й якості особистості, є порівняно сталим, але ця сталість є відносною, бо, як зазначають Ю. Бондаренко і А. Бондаренко, кожна із загальнонаціональних психічних рис породжена впливом на психіку людей певних чинників, а часто — їх сукупністю. Таким чином, із зникненням або послабленням дії чинників, які сприяли усталенню тієї чи іншої риси менталітету, може зникнути або видозмінитися з часом та психічна особливість народу, що виникла під впливом цих чинників [11, 49].

Дослідники доводять, що майже шестивікове поневолення українського народу призвело до помітних негативних викривлень національної ідентичності.

О. Вишневецький, В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук, М. Пірен, В. Щербань та інші у своїх дослідженнях підкреслюють суттєві деформації української національної ідентичності, що відбулися внаслідок багатовікового геноциду проти українського народу. На думку О. Вишневецького, маємо руїну духовного життя, занепад національної ідентичності, тотальну орієнтацію людини на матеріальні вигоди, економічні злидні тощо [17, 97].

М. Пірен констатує, що „у могилу пішло масово найкоштовніше, що є у нації, — гени розуму, здоров'я, досконалості фізичної й духовної, гени милосердя й справедливості, людяності й відваги, всіх людських чеснот і талантів — менталітет українського народу, на місце українських чеснот утверджувались аморальність, подвійність мислення, не пошанування національних і родинних святинь, безпам'ятство до свого та інших народів світу” [23, 96].

Отже, ці висновки дослідників, винесені з життя сучасного українського суспільства, красномовно свідчать, що людина, в якій не вихована національна самосвідомість, відчуває себе обмеженою, ущербною.

Почуття національної меншовартості, національної неповноцінності, вважає П. Щербань, в українця віками втілювалося. Ця хвороба властива

сьогодні багатьом громадянам у формі зневажливого самовизначення — “хохол”, у зневазі й презирстві до рідної мови, до власних батьків і дітей, до землі, на якій вони вирости. Цей комплекс меншовартості, цей “хохлацький синдром” — наша національна трагедія, що загрожує не тільки нашій державній незалежності, а й нашому існуванню як нації [47, 21].

Виховання національно свідомих громадян не може відбуватися в середовищі безнаціональної культури. Повноцінне національне виховання відбувається на основі національних цінностей та ціннісних орієнтацій. Проблеми ціннісного виховання та навчання, його впливу на формування національної ідентичності студентивської та студентської молоді посідають чільне місце в дослідженнях І. Беха, М. Боришевського, Т. Бутківської, О. Докукіної, П. Ігнатенка, Л. Крицької, В. Струманської, О. Сухомлинської, Б. Чижевського, К. Чорної та інших.

Вважаємо, що у структурі національної ідентичності найважливішим утворенням є ціннісні орієнтації, які виступають своєрідним орієнтиром і регулятором поведінки та діяльності особистості, критерієм у визначенні ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей свого народу.

Значний доробок, на нашу думку, вніс І. Бех у питання розвитку гуманної, вільної та відповідальної особистості. Особливу роль у розвитку такої особистості він відводить системі „духовних цінностей, що протистоять утилітарно-прагматичним цінностям. Адже духовність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженості на моральній культурі людства. То й цілі й наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі індивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення. ... Ієрархія духовних цінностей, з одного боку, не дає змогу особистості розчинитися в емпіричному бутті, втратити справжні сутнісні потенції, а з іншого — дає можливість існувати й діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи із самої себе Сфера

духовних цінностей вимагає сенс життя, любові, добра, зла тощо, тобто сенс загальних моральних категорій” [8, 124].

І. Бех стверджує, що „для людини має цінність лише пережите в почуттях. Йдеться про почуття, які просвітлені розумом, і якраз завдяки цьому вони морально збагачують особистість, роблять її носієм істини, добра і краси. Щоб особистість успішно опанувала суспільно значущою системою моральних цінностей, слід створювати і використовувати моделі виховних ситуацій, які б забезпечували розвиток такого рівня свідомості, котрий спонукав би дитину до самопізнання і особистісного самовдосконалення” [9, 13].

Вважаємо, що ефективність виховання національної ідентичності досягається не використанням поодиноких цінностей, а системного їх поєднання.

Ю. Руденко подає національні цінності українського народу як компоненти його духовності [19, 132 - 139]. Зобразимо їх у вигляді рисунка:

Рис. 1.2. Національні цінності українського народу

У психолого-педагогічній концепції цінностей, розглядаються такі вихідні положення, які мають бути враховані при формуванні національних цінностей молоді:

- джерела цінностей у суспільстві, в його традиційній і масовій культурі та в самій особистості;
- ціннісні орієнтири особистості є похідними від базових цінностей суспільства, їх динаміка є відображенням змін у суспільстві, структура цінностей особистості включає пізнавальні, емоційні, сутнісні компоненти;
- духовні цінності базуються на реаліях повсякденного життя, вони пов'язуються з життєвим досвідом особистості, соціальними умовами його формування;
- цінності особистості організовані в системі;
- до певного моменту особистісного розвитку цінності є змінними психічними утвореннями; утвердившись у період формування власних поглядів і переконань, вони стають незалежними величинами, що впливають на вибір осмислених дій;
- цінності особистості неможливо сформувати без спеціальних педагогічних зусиль [22, 101].

Дотримання цих положень забезпечує виховання в студентській молоді національної ідентичності.

Виховання національної ідентичності особистості досягається багатьма засобами. У науковій літературі описано різноманітні засоби, визначено їх суттєву роль у формуванні духовних якостей молоді, методика їх використання. Серед них визначальними є: рідна мова та словесність, історія, мистецтво, природа, традиції, звичаї, обряди, національна символіка тощо.

Так, Л. Мацько рідну мову вважає універсальним способом пізнання світу й самопізнання людини через мовні картини національного світобачення та світорозуміння. Мова — глибинна скарбниця неперервної історичної пам'яті народу, його ідеалів, моралі й етики, його історичної долі

в мовних образах і символах, нарешті, як одна з головних ознак нації, що забезпечує інтеграцію й функціонування національного соціуму. Дослідницею розроблено деякі напрями викладання української мови з метою забезпечення формування основних рис національної ідентичності, ставлення до діалектизмів, впровадження культу красивого слова шляхом поглиблення зв'язку мови з літературою, посилення українознавчої основи [43, 67].

П. Кононенко, досліджуючи мову та словесність, констатує їх людську, земну й космічну сутність: „Проблема мови знову постала як проблема збереження та розвитку не тільки окремих націй і культур, а й цільності вселюдства та духовного космосу, гуманістичної сутності світу, а вирішення проблеми стало справою честі кожного сучасника, що розуміє: міра володіння рідною мовою є міра духовності людини та суспільства, отже, — мірою загального поступу” [29, 171].

Вчений, який узагальнив історичні особливості розвитку українознавства, створює цілісну наукову систему, що поєднує центри: Україна — етнос; Україна — природа, екологія; Україна — мова, художня словесність; Україна — історія; Україна — нація; Україна — держава; Україна — культура: матеріальна і духовна; освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, наука, військо; Україна в міжнародних відносинах; Україна — ментальність. Доля. Історична місія.

Основу українознавства складає рідна мова, яку вчений називає найуніверсальнішим чинником пізнання світу й самопізнання; безсмертним виразником історичної пам'яті, ідеалів, світосприйняття й світорозуміння, характеру й долі народу, його ментальності, честі, історичної волі та місії, інтелектуального і художнього генія [29, 27].

В. Сухомлинський основою національної духовності вважав природу рідного краю. На його думку, менталітет українця складався віками від спілкування з природою. Саме творча взаємодія з об'єктами природи, а не тільки милування нею, сприяє вихованню громадянських якостей,

патріотичних почуттів, прагнення зробити життя й свою Батьківщину ліпшими [45, 303].

Отже, процес виховання національної ідентичності складний і суперечливий. У ньому беруть участь багато чинників, дія яких може часто призводити до протилежних наслідків. Одні з них плекають сильних, вольових будівничих і захисників держави та інтересів народу, інші ж зміцнюють стереотип меншовартості, пасивне ставлення до дійсності. Тому в процесі виховання національної ідентичності важливо навчитися розпізнавати позитивні й негативні явища, всебічно виділяти їх об'єктивні й суб'єктивні причини та усувати негативний вплив. Ефективність виховання національної ідентичності особистості пов'язана, перш за все, з багатогранністю та багатоступеневістю самого явища.

Так, О. Вишневський у розвитку національної ідентичності особистості виділяє три стани, які впливають на самосвідомість, збагачуючи її зміст [17, 97]. Зобразимо їх схематично:

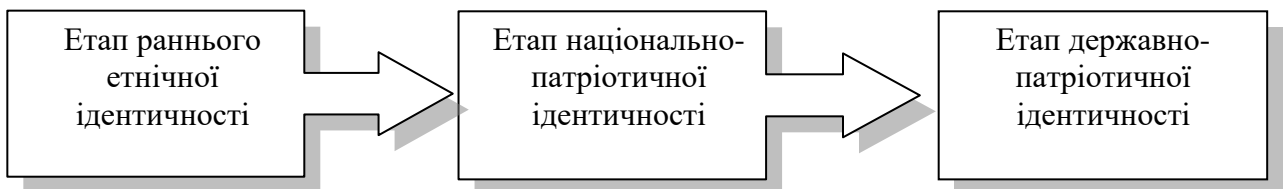

Рис. 1.3. Етапи розвитку національної ідентичності особистості

Етап раннього етнічної ідентичності, на думку О. Вишневського, є першоосновою, корінням патріотизму. Етнізація дитини починається з перших днів її життя в сім'ї, якщо воно відзначається національними особливостями та національним побутом: з материнської мови, колискової пісні, бабусиної казки, з участі дитини в народних звичаях і обрядах, із засвоєння народної пісні, з причетності до процесу народної творчості тощо.

Другий етап — етап національно-патріотичного ідентичності за нормальних умов припадає переважно на підлітковий вік, коли дитина з сім'ї та школи поступово переходить у громадське середовище. Процес її загальної соціологізації передбачає усвідомлення свого „я” як частини суспільного організму. На цьому етапі в дітей формується культ рідного

дому, сім'ї, рідного села, предків. Усвідомлення соціального життя, вивчення історії та культури народу приводить молодь до роздумів над долею своєї нації, над тим місцем, яке вона посідає серед інших націй, робить вибір у відстоюванні її свободи.

Особливістю цього етапу є відновлення історичної пам'яті та виховання почуття національної гідності. Цьому сприяє вивчення національної історії та культури, літератури, історії науки, розширення сфери застосування української мови тощо. Для цього періоду характерним є соціальна активність, участь студентів у роботі громадських та політичних об'єднань і організацій, зміст діяльності котрих впливає на виховання їхньої ідентичності.

Вершиною виховання національної ідентичності є, за визначенням О. Вишневського, етап державно-патріотичного самоусвідомлення. На цьому етапі любов до своєї нації переростає у любов до Батьківщини. Особистість виявляє любов і повагу до своєї держави як головної мети національної боротьби. Поняття „національного” виходить на цьому етапі за рамки етнічності й сягає рівня державності. На цій основі патріотами України стають не лише українці, а й представники інших національностей, що живуть в Україні. На цьому рівні становлення національної ідентичності передбачається толерантне ставлення українців як державної нації до інших народів, що проживають в Україні [17, 97 – 100].

Названі вище етапи відповідно позначаються на самому змістові національної ідентичності, спричиняють виховання її специфічних аспектів етнічного, національно-патріотичного, державно-патріотичного [17, 98 - 100].

Така поетапність виховання національної ідентичності відповідає віковим особливостям людини: етнічна ідентичність характерне для раннього дитячого віку; національно-патріотична ідентичності — для студентів; державно-патріотична ідентичність — для юнаків.

Визначаючи основні критерії оцінки рівнів розвитку національної ідентичності, ми керувалися природою цього явища, яка полягає в

самоусвідомленні особистістю своєї причетності до нації, Батьківщини та спонуканні до національного самоздійснення, активної участі щодо опанування національними духовними цінностями, їх пропаганди, відстоювання, розвитку.

Основним орієнтиром під час визначення критеріїв оцінки рівнів сформованості національної ідентичності студентів було те, що діагностування відбувалося за їхніми самозвітами та характером орієнтації в навколишній дійсності [40, 41]. Тому нами були розроблені анкети для студентів з метою з'ясування рівня сформованості їхньої національної ідентичності, проводилися тести, а також велися бесіди та педагогічні спостереження за їхньою аудиторною й позааудиторною роботою, вивчалися різні види студентської діяльності й поведінки, давалися творчі завдання, створювалися спеціальні педагогічні ситуації, що давало можливість повно й об'єктивно визначити зрушення в свідомості кожної особистості.

У науковій і методичній літературі є декілька напрямків і тенденцій визначення критеріїв і показників ефективності виховання. У нашому дослідженні ми спираємося на науковий доробок В. Білоусової, О. Бондаревської, О. Зосімовського, Б. Кобзаря, М. Красовицького, О. Лебедева, М. Монахова, Р. Осипець, Н. Репи, А. Солдатенкова та інших, які стверджують, що ставлення особи до тих чи інших явищ, людей, норм виявляється в її вчинках, поведінці в цілому. Проаналізувавши критерії ефективності виховання молоді, М. Монахов робить висновок про те, що ознаками, котрі сукупно складають критерії оцінки розвитку конкретних якостей, можуть виступати стійкі ставлення, що відбивають специфіку тієї чи іншої якості особистості, а також чітко виражені результати її звичних дій [45, 112].

Враховавши, що у процесі формування національної ідентичності майбутні вчителі оволодівають новими знаннями, активізується інтелектуальна сфера особистості, відбувається інтенсивне становлення та розвиток світогляду, системи оціночних суджень, понять, виявляється певне

емоційне ставлення до тих чи інших цінностей, звернення до них та використання їх у житті, ефективність формування національної ідентичності студентської молоді вищих педагогічних навчальних закладів визначаємо за такими критеріями: когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний. Продемонструємо їх на рис. 1.4.

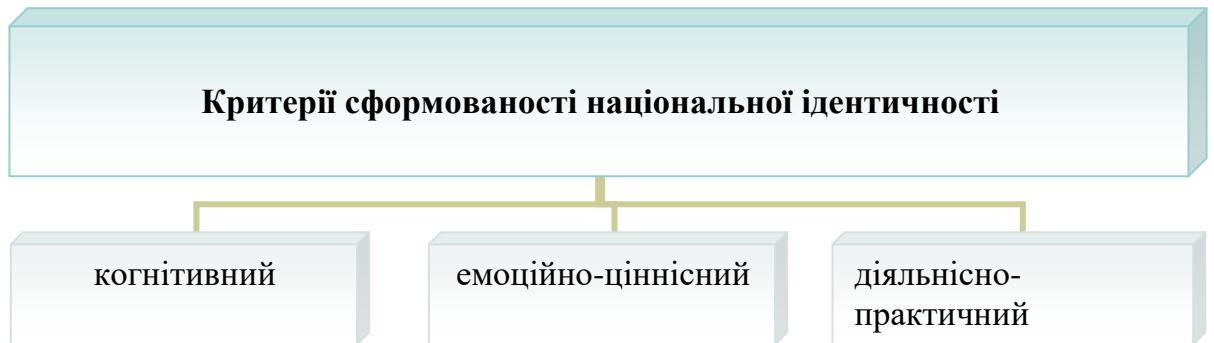

Рис 1.4. Структурна схема критеріїв сформованості національної ідентичності студентської молоді

Визначаючи основні критерії та показники сформованості української національної ідентичності студентської молоді, ми враховували специфіку сучасної вищої школи педагогічного спрямування, особливості навчально-виховного процесу, спеціальності, контингенту студентів, їхню практичну діяльність у загальноосвітній школі, регіону, в якому знаходиться навчальний заклад тощо.

У розробці системи критеріїв сформованості національної ідентичності студентів ми взяли за основу положення про трьохетапність цього складного утворення, що характеризують відповідно етнічне, національно-патріотичне та державно-патріотичне усвідомлення.

Сформованість національної ідентичності студентів визначали за трьома рівнями розвитку: високий, середній, низький.

Ці рівні вважаємо ступенями наявності тих чи інших якостей особистості, які є показниками національного самоусвідомлення, відповідно до кожного критерію.

Вважаємо, що такі специфічні, на наш погляд ознаки, як сформованість національної ідентичності кожної особистості, наявність необхідних знань з

української національної культури, здатність і потреба сприймати та перетворювати дійсність за законами національних традицій, уміння реалізувати свій досвід у педагогічній діяльності мають бути притаманні майбутнім викладачам, оскільки на них покладається особлива відповідальність за виховання молодого покоління. Кожне сказане ними слово може бути частиною внутрішнього світу майбутнього громадянина.

У цій системі критеріїв оцінки рівнів та показників сформованості національної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів, що охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний критерії, вирішальним є діяльнісно-практичний, тому що головним є не слова, заяви, наміри, декларації, а справи, реальне ставлення та конкретні вчинки патріота-громадянина.

Суть кожної людини визначають ментальність, культура, духовність — національні за формою та змістом. Духовна позиція особистості, в якій на глибинному рівні психіки інтегруються ментальність, культура нації, національні цінності, усвідомлення приналежності до певного етносу, нації, формується в процесі її соціалізації, цілеспрямованого виховання та самовиховання. Тому, за сучасних умов проблема формування національної ідентичності студентів стала особливо актуальною і її вирішення є важливою передумовою реалізації української національної ідеї.

Теоретичне вивчення наукових праць сучасних дослідників засвідчує, що визначні українські просвітителі, діячі культури та мистецтва серед розмаїття виховних засобів виявили визначальну роль українознавства у вихованні національної ідентичності, через те, що українознавство — джерело пам'яті, духовний його набуток, дієвий засіб формування національної ідентичності.

1.2. Психологічні особливості студентського віку

Студентський вік, характеризується як підлітковий вік – визначений період життя між дитинством та зрілістю. В психології немає повної узгодженості з приводу його хронологічних меж, і різні автори виділяють їх по-різному: Дж.Холл – від 13 до 24 років, А. Гезелл – від 10 до 16 років, Е. Еріксон – від 12 до 20 років, Д.Б. Ельконін – від 11 до 17 років, Д.І. Фельдштейн – від 10 до 17 років тощо. Як правило, підлітковий період розглядається проміжною ланкою між дитинством і дорослим життям, до того ж протікає він для кожного індивіда по-різному і в різний час, але в решті-решт більшість студентів стають зрілими особистостями [13].

Виділяють різні підходи щодо вивчення студентів:

Біологічний підхід, коли предметом вивчення є процес статевого дозрівання і фізичного росту. У зв'язку з цим виникають питання пов'язані із здоров'ям (правильне харчування, підтримка оптимальної ваги, фізична привабливість) та емоційними реакціями студентів на зміни, які відбуваються в організмі.

Когнітивний підхід має два головних аспекти досліджень:

1. Якісна модифікація мислення студентів.
2. Кількісні зміни, які відбуваються у сфері інтелектуальної обробки інформації.

Особливо важливо з'ясувати, як зміни у мисленні впливають на особистість підлітка і його поведінку.

Психосексуальний підхід, який досліджує розвиток емоційної та особистісної сфер, включаючи становлення самоусвідомлення, самоповаги, прийняття своєї статі та індивідуальності. Предметом вивчення є також питання психічного здоров'я, емоційні переживання й наслідки стресу. В сферу уваги потрапляють і сексуальні пристрасті, сексуальна поведінка, статево виховання підлітка.

Соціальний підхід, він включає в себе опрацювання проблем

соціального розвитку, взаємовідносин студентів один з одним, питання формування моральних настанов, характеру, цінностей, переконань, вірувань і поведінки. При цьому до уваги береться підлітковий соціум, його культура і субкультура. Взаємовідносини із батьками розглядаються у тісному зв'язку із впливом на розвиток студентів типу сім'ї. Особлива увага приділяється тому, як сучасне суспільство та існуючі в ньому сили впливають на життя підлітка.

Окремо взятий підхід не може бути достатнім і вичерпним при вивченні особливостей підліткового періоду, тому важливим є внесок і біологів, і психологів, і педагогів, і соціологів, і антропологів, і медичних працівників. Але у зв'язку із обраною нами проблематикою дослідження образу сім'ї у підлітковому віці, ми розглянемо детальніше психосоціальний та соціальний підходи до вивчення студентів.

З.Фрейд як засновник теорії психоаналізу, у своїх дослідженнях не звертав особливої уваги на вивчення підліткового віку, оскільки вважав, що визначальний вплив на розвиток особистості здійснюють перші роки життя індивіда. Але коротко він торкнувся проблем юнацтва у праці «Психологія сексуальності» [47]. Він описував підлітковий вік як період сексуального збудження, тривожності, а інколи і особистісних відхилень.

На думку Фрейда, в період статевого дозрівання (пубертатний період) відбувається кульмінація серії змін, мета яких – довести сексуальне життя дитини до кінцевої форми, нормальної для дорослої людини. Із дозріванням зовнішніх і внутрішніх статевих органів з'являється сильне бажання розрядити виниклу сексуальну напругу. Для цього необхідний об'єкт любові, тому, як стверджує Фрейд, юнаків і дівчат приваблюють представники протилежної статі, здатні розрядити їх сексуальну напругу.

Фрейд виділяє в сексуальних інтересах підліткового віку два важливі елементи, які по-різному проявляються у чоловіків та в жінок. Перший з них – це фізичний, чуттєвий елемент. У чоловіків цей елемент складається із потягу до виділення статевих продуктів і отримання фізичного задоволення. У жінок також існує бажання отримати фізичне задоволення і розрядити

сексуальну напругу, але без прагнення до виділення статевих продуктів.

Другим елементом сексуального потягу в підлітковому віці є психічний елемент – це прагнення до ніжності, яке сильніше у жінок і аналогічне проявам дитячої сексуальності. Іншими словами, юнаки і дівчата поруч із фізичною розрядкою бажають отримати емоційне задоволення. Фрейд підкреслював, що нормальне статеве життя забезпечується лише при поєднанні емоційного та чуттєвого аспектів потягу, спрямованого на сексуальний об'єкт і сексуальну мету. «Прагнення до справжньої любові у поєднанні із бажанням розрядити сексуальну напругу є нормальною глибокою внутрішньою потребою, яка мотивує пошуки індивідом об'єкта любові» [47, 55].

Важливою частиною процесу статевого дозрівання є послаблення емоційного зв'язку підлітка із батьками. В процесі розвитку сексуальні потяги дитини спрямовані на батьків, і, як правило, син відчуває потяг до матері, а дочка до батька. Фрейд згадує про можливість повторного виникнення в підлітковому віці едіпового комплексу, коли юнак може закохатися в свою матір, а молода дівчина в батька [47,85-86]. Однак, природній бар'єр, посилений соціальним неприйняттям інцесту, перешкоджає такому прояву сексуальності, тому підлітки намагаються послабити свій зв'язок із сім'єю. Долаючи сексуальні фантазії, пов'язані з інцестом, і відмовляючись від них, юнаки і дівчата приходять до «...одного із найзначніших та найболучіших психологічних досягнень періоду статевого дозрівання – звільнення від авторитету батьків» [47, 84]. Це звільнення відбувається шляхом зменшення прив'язаності до батьків і її переносу на однолітків.

Фрейд вважав, що основа відносин індивіда із протилежною статтю закладається в підлітковому віці, в процесі вибору об'єкта любові. Мірою того, як людина звільняється від гомосексуального аспекту в стосунках (що характерно для латентного періоду розвитку особистості), у неї виникає потреба в гетеросексуальній дружбі.

Анна Фрейд цікавилась вивченням юнацького віку більше, ніж її батько, і багато працювала над дослідженням процесу підліткового розвитку і структури психіки в пубертатний період.

Вона охарактеризувала підлітковий вік як період внутрішнього конфлікту, психічної неврівноваженості і нестійкої поведінки [49]. З однієї сторони, підлітки егоїстичні, цікавляться лише собою і вважають секс центром всесвіту, з іншої – вони здатні на самопожертву і вірність.

Однією з найпомітніших змін, що відбувається у пубертатний період, є посилення інстинктивних потягів, головне джерело якого – статеве дозрівання. В підлітковий період неначе відроджується інфантильна сексуальність і бунтівлива агресивність раннього дитинства.

Імпульси Воно в пубертатний період посилюються і кидають прямий виклик Я й Понад-Я індивіда. Під Я А.Фрейд розуміє сукупність психічних процесів, спрямованих на захист функції мислення. Я – розсудлива і оціночна частина свідомості індивіда. Під Понад-Я А.Фрейд розуміє Я-ідеал і совість, тобто ту частину свідомості, яка є носієм суспільних цінностей, засвоєних індивідом від значимих дорослих (батьків) однієї із ним статі.

Таким чином, в юності новий виплиск енергії інстинктів безпосередньо протистоїть здатності раціонально роздумувати, а також силам ідентичності індивіда. Рівновага між цими психічними елементами, досягнута у латентний період, порушується, і між Воно і Понад-Я починається відкрита боротьба. Я, котрому попередньо вдавалось підтримувати мир, тепер так само важко досягти примирення, як батькам зупинити сварку між двома впертими дітьми. Якщо Я повністю перейде на сторону Воно, то «від попереднього характеру індивіда не залишиться й сліду, і його вступ у доросле життя буде позначений спалахом нічим необмеженого задоволення інстинктивних бажань»[47,57]. Якщо Я повністю постає на захист Понад-Я, то характер, який склався у індивіда в латентний період, збережеться у нього на все життя.

Якщо конфлікт між Воно, Я і Понад-Я не вирішується у підлітковий період, то його наслідки можуть бути руйнівними для емоційної сфери індивіда. А.Фрейд вважає, що гармонія між Воно, Я і Понад-Я можлива, і у більшості юнаків і дівчат вона врешті-решт настає. Для цього необхідно, щоб Понад-Я встигнуло достатньо розвинутих протягом латентного періоду, однак без надмірного пригнічення інстинктів, оскільки останнє викликає почуття вини і тривоги; щоб улагодити конфлікт Я повинно володіти достатньою силою і розумом.

З точки зору соціопсихоаналізу підлітковий вік розглядається таким чином:

Ерік Еріксон [49;54] модифікував створену З.Фрейдом теорію психосексуального розвитку, використавши відкриття сучасної соціальної психології та антропології. Він описав 8 етапів розвитку людини, на кожному з яких перед індивідом постає психосоціальна задача. В процесі вирішення кожної задачі виникає конфлікт, який має два можливих наслідки. Якщо конфлікт даного етапу завершується успішно, то особистість набуває нової позитивної якості і її розвиток продовжується. Якщо конфлікт не вирішений або вирішений незадовільно, то Я зазнає збитку, оскільки набуває негативної риси.

Особиста ідентичність формується в процесі еволюції Я, яке поступово приймає кінцеву форму шляхом поступового і багатократного синтезу, що триває протягом всього дитинства [44, 59].

Еріксон підкреслював, що юність є періодом «нормативної кризи», для якої характерні коливання сили Я і нормальним є посилення конфліктів. Під час набуття ідентичності, що є основою ідентичності в підлітковому віці, сам індивід стає жертвою цього процесу. В цей період підлітки стоять перед завданням зібрати разом всі наявні до цього часу знання про себе (які вони сини чи дочки, студенти, спортсмени, музиканти, хористи, і т. д.) та інтегрувати ці багаточисельні образи себе в ідентичність. Еріксон відзначає психосоціальну сутність его-ідентичності, звертаючи увагу не на конфлікти

між психологічними структурами, а, швидше, на конфлікт в середині самого Я – тобто на конфлікт ідентичності і рольової дифузності.

У визначенні ідентичності можна виділити три елементи [44, 228]:

Перший – юнаки і дівчата повинні постійно сприймати себе внутрішньо тотожними самим собі. Другий – значимі оточуючі люди також повинні бачити тотожність і цілісність в індивідумі. Третій – підлітки повинні досягти впевненості в тому, що внутрішні і зовнішні плани цієї цілісності узгоджуються між собою. Їх сприйняття себе повинно підтверджуватися досвідом міжособистісного спілкування, через посередництво зворотного зв'язку.

В соціальному і емоційному відношенні дозрівання студентів охоплює нові шляхи оцінки світу і свого відношення до нього. Вони можуть придумувати ідеальні сім'ї, релігії, філософські системи, суспільні устрої, а потім порівнювати їх із недосконалими особистостями та організаціями, знання про які вони отримали з власного обмеженого досвіду. На думку Еріксона, «розум підлітка у пошуках надихаючої єдності ідеалів стає розумом ідеологічним» [34, 228]. Таким чином, «дифузія ідеалів» є наслідком того, що індивідум не може прийняти цінності та ідеологію, носіями якої виступають батьки, церква та інші джерела авторитету.

Нездатність студентів досягти особистої ідентичності призводить до того, що Еріксон назвав кризою ідентичності. Криза ідентичності, або рольова дифузність, характеризується нездатністю вибрати кар'єру чи продовжити освіту. Багато студентів, які страждають від специфічного для цього віку конфлікту, відчують пронизливе почуття власної безкорисності, душевного розладу і недоцільності; інколи вони надають перевагу «негативній» ідентичності – протилежній тій, що пропонується батьками і однолітками. В цьому ключі Еріксон інтерпретує деякі види деліквентної поведінки. Однак невдачі у досягненні особистої ідентичності не обов'язково прирікають підлітка на постійні поразки в житті. Благополучне вирішення проблем на одній життєвій стадії не дає гарантії, що вони не з'являться знову

на наступних стадіях розвитку або що не буде віднайдено нове рішення старих проблем. Еґо-ідентичність – це боротьба на все життя.

Позитивна якість періоду юності, пов'язана із успішним виходом з кризи. Еріксон використовує термін «вірність» у значенні «здатності підлітка дотримуватись своїх схильностей і обіцянок, не дивлячись на ...протиріччя в його системі цінностей» [44, 230]. Вірність – наріжний камінь ідентичності, вона є здатністю студентів приймати і дотримуватись моралі, етики та ідеології суспільства. В даному випадку ідеологія – це неусвідомлений набір цінностей і засад, який відображає релігійне, наукове і політичне мислення культури; мета ідеології – створення образу світу, достатньо переконливого для підтримки колективного та індивідуального почуття ідентичності. Ідеологія надає молоді спрощені, але чіткі відповіді на головні питання, пов'язані із конфліктом ідентичності: «Хто я?», «Куди я йду?», «Ким я хочу стати?».

У вітчизняній віковій психології розгляд підліткового віку має свої відмінності. Д.Б.Ельконін представив концепцію психічного розвитку, в якій об'єднав дві лінії: пізнавальний і особистісний розвиток дітей від народження до закінчення середньої школи. Згідно його теорії, розвиток пізнавальної сфери дитини та її особистості відбувається у руслі ведучих діяльностей, які послідовно змінюються в онтогенезі.

Якщо всі види спілкування і діяльності дітей розташувати за порядком їх становлення ведучими, то отримаємо наступний віковий ряд [33,67].

1. Безпосередньо-емоційне спілкування (вік немовляти).
2. Предметно-маніпулятивна діяльність (ранній вік).
3. Рольова гра (дошкільний вік).
4. Учбова діяльність (молодший шкільний вік).
5. Інтимно-особистісне спілкування (підлітковий вік).
6. Учбово-професійна діяльність (ранній юнацький вік).

Таким чином, на думку Д.Б.Ельконіна, ведучою діяльністю підліткового періоду є інтимно-особистісне спілкування. Також для цього

віку характерна психологічна активність студентів, спрямована на вирішення двох питань: яким бути? і ким бути? Відповідь на перше з цих питань шукається переважно у сфері інтимно-особистісного спілкування, а відповідь на друге – головним чином в трудовій, професійній діяльності.

Образ «Я» (сукупність уявлень і думок про себе) підлітка формується під впливом ідентифікації (ототожнення) в дитинстві з різними людьми в процесі спілкування з ними. Цінності і моральні стандарти студентів значною мірою відображають цінності і стандарти їх батьків, причому вплив батьків на дітей, як правило, проявляється не в тому віці в якому він фактично відбувся, а в старшому віці, інколи через 5-10 і більше років, коли дітям в реальному житті доводиться виконувати батьківську роль. Отже, підлітковий вік – «це період активного експериментування, випробовування себе молодими людьми в різних ролях з метою формування образу «Я» і життєвого самовизначення»[33, 70].

Варто зазначити, що у вітчизняній віковій психології звертається також увага на проблеми пов'язані із сексуальним розвитком студентів. Зокрема, Л.І. Божович щодо даної проблематики зазначає: «...в цей період вперше з'являється і стає предметом свідомості й переживання підлітка нова дуже потужна біологічна потреба – статевий потяг. Безумовно, депривація цього потягу може фруструвати підлітка і тим самим пояснити деякі особливості його самопочуття і поведінки. Разом з тим необхідно враховувати, що статевий потяг, так як й інші біологічні потреби людини, набуває в процесі розвитку якісно іншого, опосередкованого характеру» [5,24]. Статевий потяг в процесі свого розвитку набуває форми любові. Виникаючи в пубертатний період, він входить у структуру вже існуючих у підлітка психологічних новоутворень (різних інтересів, моральних та естетичних почуттів, поглядів і оцінок), формуючи разом з ними таке відношення до протилежної статі, в якому статевий потяг, як правило, не займає домінуючого становища.

Таким чином, кожна із розглянутих точок зору робить свій внесок для глибшого розуміння розвитку у підлітковому віці. В загальному, вивчення

студентів – це вивчення контрастів, змін, експериментування та зростання. Подібні коливання дозволяють індивідууму так чи інакше обрати свій шлях в житті й наблизитись до світу дорослих. Врешті-решт це і є головним завданням на даному етапі життя.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Зміст та суть поняття «ідентичність» та «національна ідентичність»

Одним із центральних понять психології особистості є Я, під яким розуміється змістовно – динамічний аспект ідентичність як переживання безперервної самототожності та цілісності людини [23]. Я – компонент особистості, що містить різні уявлення та образи про себе, свої якості в теперішньому та в майбутньому, а також - відношення до себе, до різних сторін своєї особистості. Один із аспектів Я особистості – ідентичність , замість як стан усвідомлення індивідуальної самототожності, наступності та єдності які формуються на основі ототожнення себе з цінностями, що існують у суспільстві.

Серед відомих теоретиків психології особистості (А.Адлер, Г.Олпорт Р.Кеттел, К.Роджерс, З.Фрейд, К.Юнг) поняття ідентичності розглядається як конструкт, який забезпечує цілісність, тотожність власної особистості.

У вітчизняній психології поняття "ідентичність" до недавнього часу практично не використовувалося, воно не було предметом ні практичного, ні теоретичного вивчення. Тільки в останні роки воно з'являється на сторінках психологічної літератури. Дане поняття в зарубіжній літературі, починаючи з робіт Е.Еріксона, який вперше звернувся до нього, завоювало велику популярність і сьогодні є невід'ємним атрибутом категоріального апарату.

Ідентичність – це поняття, яке виражає унікальність та неповторність особистості, єдність реальної поведінки з прагненнями, переконаннями людини. Д. Майерс зазначає, що відчуття самих себе лежить в центрі нашого світу [21].

Е.Фромм. в гуманістичній теорії особистості виділяє потребу в ідентичності, як одну із екзистенціальних потреб людини. Усвідомлення тотожності з самим собою, несхожості на інших, дає можливість особистості досягнення позитивної свободи. Це стан, при якому людина відчуває свою єдність із іншими людьми та суспільством і в той же час не залежить від зовнішнього світу. Людина стає здатною любити та піклуватися про інших, бути активною і творчою[48].

Я – рушій всіх наших бажань і прагнень, джерело енергії та сили. Творче використання потенціалу закладеного в особистості, ефективна самореалізація стають можливими при узгодженості всіх компонентів структури Я, що досягається в адекватній ідентичності. Ідентичність – стан усвідомлення себе і своєї автономності, механізмом формування якої є ідентифікація, як процес емоційного, раціонального та діяльнісного самоототожнення з іншою людиною чи групою.

Поняття “ідентифікація” було введено З. Фрейдом для пояснення походження хворобливих фантазій меланхоліків, для позначення специфічних відносин, які виникають у дитини з батьками тієї ж статі і не можуть бути пояснені почуттям любові. Внаслідок ототожнення себе із іншою людиною з’являється наслідування поведінки, прийняття її норм та цінностей.

В теорії соціального навчання (А.Бандура) підкреслюється, що найважливішими детермінантами ідентифікаційного процесу є соціальні фактори. В сучасній психологічній науці ідентифікація розглядається як важливий компонент соціалізації, який забезпечує взаєморозуміння між людьми і опосередковує розвиток особистості в онтогенезі. Через ідентифікацію відповідно до суспільного та культурного контекстів відбувається структурування ідентичності, яка є підґрунтям для встановлення ідентичності.

Тобто, ідентичність є соціальною за походженням, вона формується в результаті взаємодії індивіда із іншими людьми. Зміни змісту ідентичності

теж обумовлюються змінами в соціальному оточенні.

Ідентичність – динамічна структура, її становлення відбувається протягом всього життя людини, починаючи із найперших етапів онтогенезу. Цей розвиток нелінійний та нерівномірний, може іти як в прогресивному, так і регресивному напрямку. На поведінковому рівні ідентичність можна розглядати як процес вирішення життєво важливих проблем. Кожне прийняте рішення щодо власного самовизначення в житті буде вносити вклад в формування структури ідентичності.

У різних концептуальних моделях проблема генезису ідентичності розглядається як одне із актуальних питань психології особистості. У психоаналізі З.Фрейд розглядає суперечність та неоднозначність процесу формування ідентичності, становлення якої представлено через послідовність стадій психосексуального розвитку. По мірі того як немовля стає дитиною, дитина – підлітком, а підліток – дорослим, відбуваються певні зміни в тому, які його бажання і як вони задовольняються. Зміна способів задоволення своїх потреб, в першу чергу сексуальних, і фізіологічних областей насолоди – основні показники нормального переходу від однієї стадії розвитку до іншої. Геніальна стадія – остання стадія фізіологічного та особистісного розвитку, коли настає статева зрілість і формується статева ідентичність, як визначальний компонент структури особистості [47].

К.Г.Юнг виділяв архетип Замість, як об'єднуюче начало всіх елементів особистості. Мета людського життя – повна реалізація свого Я “набуття Самості”, яке здійснюється через динамічний процес індивідуації. Суть якого полягає в інтеграції багатьох протидіючих внутріособистісних сил і тенденцій. Індивідуація передбачає свідому реалізацію людиною своєї унікальної психічної реальності, повний розвиток та вираження всіх елементів особистості [41].

На думку Д.Радьяра, ідентичність – централізований стан свідомості, який функціонує на кількох рівнях. На основі цих рівнів можна простежити генезис ідентичності. Першим рівнем є біологічна замість, яка засвідчує

родову та видову сутність людської істоти . Другий рівень розвитку самості – культурний, який передбачає ототожнення індивіда із власною діяльністю та суспільним досвідом. Третій рівень – соціокультурний, або як зазначає З.С.Карпенко – рівень, представляє особистісну замість. Четвертий – індивідуальний рівень самості який відображає здатність індивіда до самоактуалізації.

В.А.Петровський вважає, що Я особистості є причиною самого себе та породжує феноменологію суб'єктності. Один із проявів Я – трансцедетальне Я, що становить “діючу причину” саморуху Я, це “думка, мисляча себе”. На думку З.С.Карпенко, термін “трансцедетальне Я” можна замінити терміном “рефлексивне Я”, “адже йдеться про поза чуттєве , в умовному просторі і часі, існування Я, останнє, як відомо, стає реальністю в умовах інтеріоризованої міжсуб'єктної взаємодії” [16]. Внутріпсихічні, насамперед, розумові процеси, як форма існування думки, взагалі свідомості , роблять можливим породження нових смислів діяльності, технічних ідей, творчих задумів. З.С.Карпенко визначає рефлексивне Я як “автора творчої діяльності і самоздійснення”, оскільки воно із багатьох варіантів і можливостей здатне вибрати та сформуванати власний зміст свідомості. Отже, передумовою становлення ідентичності є рефлексія, як процес самопізнання.

У психологічній науці розмежовують два аспекти ідентичності: особистісний та соціальний. Під поняттям “особистісна або особиста ідентичність” розуміють набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дозволяють диференціювати даного індивіда від інших людей. Тобто, особиста ідентичність робить людину схожою на саму себе та відмінною від інших.

Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи, включеності в деяку соціальну категорію. В соціальній ідентичності виділяють дві сторони:

- усвідомлення інгрупової (внутрішньогрупової) подібності: “Ми члени однієї спільності і тому ми схожі”;

- виділення аутгруповрї (міжгрупової) диференціації, це усвідомлення різниці між своєю та іншою "чужою" групою.

В ході онтогенетичного розвитку особиста ідентичність є вторинною по відношенню до соціальної, так як вона формується на основі використання знань, набутих в процесі соціалізації. Спочатку в наукових дослідженнях протиставляються особиста і соціальна ідентичність як суперечливі та абсолютно взаємовиключні поняття. Адже особистісна ідентичність передбачає відчуття своєї відмінності від інших людей і, що важливо, в тому числі – від членів своєї групи. Оскільки важко уявити, як можна одночасно відчувати себе і подібним до членів групи і відмінним від них, то це протиріччя породило ідею про неминучість конфлікту різної міри гостроти та вираженості між цими двома видами ідентичності. Вважалося, що в кожний даний момент часу лише одна із них може бути актуалізована [30].

Проте на сучасному етапі досліджень більшої актуальності набуває теза про взаємодію та взаємодоповнюваність понять соціальної та особистісної ідентичності. Наприклад, М.Яромовіц запропонувала власне трактування співвідношення цих понять [30]. Вона розглядає особисту ідентичність як субсистему знань індивіда про себе, котрі формуються при порівнянні себе з членами своєї групи і складаються із комплексу рис, специфічних для Я. Соціальна ідентичність теж розуміється як набір якостей, але тих, які виявлені в ході порівняння своєї та "чужої" групи [30].

Відповідно до такого тлумачення походження соціальної та особистісної ідентичності, були проведені практичні дослідження (1998). Було виявлено, що соціальна ідентичність домінує у тих, у кого високий рівень відмінностей при порівнянні "Ми-Вони" і низький рівень розбіжностей при порівнянні "Я - Ми" [30]. Особистісна ідентичність більш притаманна тим, у кого високий рівень, відмінностей у випадку порівняння "Я - Ми" і низький – при порівнянні "Ми-Вони". Отже, усвідомлення своєї неповторності здійснюється через пізнання власної особистості та

характерологічних якостей і властивостей інших людей.

Успішна адаптація людини в суспільстві передбачає сформованість і соціальної, і особистої ідентичності, тобто здатності переключати увагу з однієї перспективи на іншу. Такої думки дотримується також У. Дойс. Він вважає, що особиста ідентичність є однією із соціальних репрезентацій і має сенс лише як організуючий принцип в системі взаємовідносин індивіда і групи.

За Х. Теджфелом, досягнення ідентичності можливе як посередництво розвитку особистісної ідентичності, так і через формування соціальної ідентичності. Одна і та ж людина.

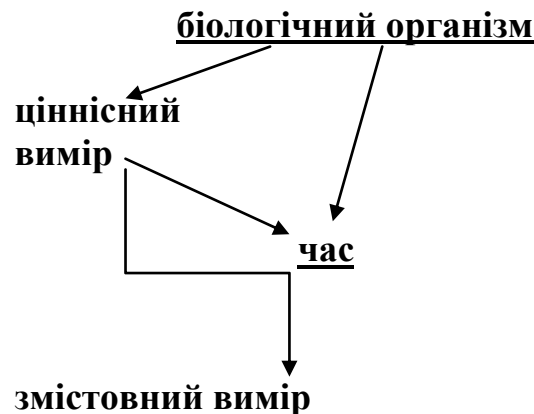

Рис. 2.5 Структура ідентичності

1. Біологічний організм – це серцевина ідентичності, усвідомлення своєї фізичної окремішності. Це найперший тип ідентичності в онтогенезі, однак з часом він стає менш важливим.

2. Змістовний вимір – це ті характеристики, якими індивід користується щоб описати себе як унікальну особистість. Змістовні характеристики відносяться як до соціальної ідентичності (виконувані ролі, належність до певної групи), так і до особистісної (цінності, мотиви, емоції, установки). Змістовний вимір розширюється в ході життя людини, тому актуальний зміст ідентичності змінюється у відповідності із змінами соціального контексту.

3. Ціннісний вимір – це оцінка елементів змістовного виміру.

Відповідно до соціальних норм і цінностей, вона може бути як позитивною так і негативною. Оцінки також нестатичні, вони можуть змінюватися разом із змінами наявної соціальної ситуації.

4. Час. Виділяють два аспекти цього компоненту: суб'єктивний час і біографічний час. В плані суб'єктивного часу протікає розвиток ідентичності. Змістовний та ціннісний параметри ідентичності визначають структурну організацію біографічного часу [30].

В структурі індивідуальної ідентичності Е. Еріксон розрізняє особисту ідентичність і Я – ідентичність. Перша відображає те, що залишається в людині постійним, впізнаваним незважаючи на її зміни та розвиток, друга означає більш вузьку, глибинну область, відповідальну за єдність, цілісність особистості. Я змінюється, але завжди залишаються його компоненти, що зберігають попередню якість. Я асимілює різні впливи, які змінюють його, однак серцевина (Я - ідентичність) залишається постійною [35].

Еріксон і Де Левіта розрізняють три форми ідентичності:

1. Приписна – це ті умови, які окрема людина не обирає і вони не піддаються її впливу (приналежність до раси, нації, соціального прошарку, вікової групи, статі).

2. Набута – те, що досягнуто власними зусиллями індивіда, те чим людина самостійно “оволоділа” (професійна самореалізація, вільно вибрані зв'язки і орієнтація).

Запозичена ідентичність відображає виконання людиною ролей, засвоєні в ході розвитку та в результаті збігу різних обставин. Часто ці ролі запозичені в якогось зразка і обумовлені очікуваннями оточуючих. Проте ідентичність не зводиться до вибраної ролі, хоч та чи інша роль сильно впливає на ідентифікацію, основні складові ідентичності (постійність та неперервність особистості) з неї не впливають.

Становлення ідентичності відбувається протягом всього життя людини, починаючи із раннього дитинства. Сенситивним періодом формування адекватної ідентичності є дошкільний вік, коли відбувається концепція

емоцій, інтелектуальних і вольових зусиль на цьому процесі. Е. Шпрангер вважав, що основоположний феномен юності – становлення індивідуальності, коли центром внутрішнього життя стає прагнення до самостійності, мрії та цілопокладання [35]. Основним завданням цього вікового періоду є формування психологічної готовності до життєвого самовизначення. Психологічна готовність до формування життєвих перспектив визначається адекватністю ідентичності.

В схемі життєвого циклу Еріксона на юність припадає п'ята стадія, основним завданням якої є становлення ідентичності. Вже не дитина, але ще і не дорослий, юнак стикається із різними соціальними вимогами та новими ролями. Умовою подальшого становлення і розвитку його особистості є здійснення життєвого та ціннісного самовизначення, формування адекватної та позитивної Его - ідентичності.

Це новий психосоціальний параметр особистості, який включає образ себе і почуття впевненості у схваленні та розумінні значущого соціального оточення. Молодій людині потрібно підтвердження, що її приймають в суспільстві, позитивно оцінюють її прагнення і її дії. Таке підтвердження отримується в міжособистісних стосунках посередництвом зворотнього зв'язку [48].

Ідентичність являє собою інтегрований образ всіх знань про себе, що ґрунтуються на минулому досвіді і включає уявлення про майбутнє. Юнак оцінює норми і ідеали, якими керуються батьки, школа, ровесники, церква, громадськість та інші джерела авторитету, приміряє їх до власного життя. Нездатність зробити вибір серед запропонованих зразків і моделей поведінки призводять до кризи ідентичності, що проявляються в неадекватній поведінці і негативних переживаннях, неспроможності усвідомити свій образ Я.

Порушення становлення ідентичності має різні форми:

- дифузія ідентичності, що проявляються в інфантильній поведінці, неможливості здійснити професійне і особистісне самовизначення;
- дифузія часу пов'язана з неадекватним відчуттям часу. Людина

відчуває себе водночас молодою і дуже старою;

- застій в роботі – порушення природної працездатності, захопленість непотрібним речам, нездатність виконувати відповідні для свого віку задачі;

- негативна ідентичність виражається у запереченні традиційних цінностей і ролей, слідувані зразками поведінки, які не схвалюються оточуючими [8].

Успішне подолання кризових явищ залежить від попереднього досвіду молодої людини, її самооцінки та психологічної готовності до здійснення власного життєвого вибору. Становлення ідентичності – суто індивідуальний процес, особливий для кожної людини. Значною мірою він визначається внутрішніми характеристиками особливості та впливом соціального середовища, зокрема сім'ї, школи, етнічними особливостями та іншими.

На думку Г. Олпорта, формування ідентичності відбувається поетапно через становлення пропріуму. Пропріум – позитивне творче начало людської породи, яке прагне до постійного удосконалення особистості, розвитку її індивідуальних рис. Усвідомлення своєї унікальності та автономності являється важливою характеристикою сформованості особистості і дає їй можливість, залишаючись відкритою для суспільства, зберігати свою індивідуальність [48]. В підлітковому віці на основі знань індивіда про себе та відчуття самотності молода людина здійснює вибір життєвих цілей та перспектив.

Р. Бернс уявлення індивіда про себе як Я – концепцію, яка включає переконання оцінки і тенденції поведінки. Я – концепція важливий фактор організації психіки та поведінки індивіда, тому що вона визначається інтерпретацією досвіду та служить джерелом очікувань індивіда.

Р. Бернс уявлення індивіда про себе як Я – концепцію, яка включає переконання, оцінки і тенденції поведінки. Я – концепцію можна розглядати як власний кожному індивіду набір установок на самого себе. Я – концепція – важливий фактор організації психіки та поведінки індивіда, тому що вона визначає інтерпретацію досвіду та служить джерелом очікувань індивіда.

Бернс визначає наступні модальності глобальної Я – концепції: реальне Я (уявлення про те, який я насправді), ідеальне Я (уявлення про те, яким я хотів би бути), дзеркальне Я (уявлення про те, як мене сприймають інші). Кожна модальність включає чотири аспекти змісту ідентичність: фізичне Я, соціальне Я, інтелектуальне Я, емоційне Я. Я – концепція може бути як позитивною, так і негативною, що залежить від самооцінки особистості. Повноту життя людини забезпечує адекватна і позитивна Я – концепція. На думку Р. Бернса, термін “ідентичність” в своїй основі синонімічний Я – концепції [5].

Відповідно до рівнів активності людини, як організму, соціального індивіда чи особистості в Я – концепції виділяють:

1) фізичний Я – образ (схема тіла), що визначається потребою у фізичному благополуччі організму;

2) різні аспекти соціальної ідентичності: статева, вікова, етнічна, громадянська, соціально-рольова, що пов’язана із потребою людини в приналежності до спільності;

3) диференціюючий образ Я, що характеризує знання про себе в порівнянні з іншими людьми, надає індивіду відчуття власної унікальності та забезпечує потребу у самовизначенні та самореалізації.

Я – концепція розглядається з точки зору змісту та характеру уявлень про себе, складності та диференційованості цих уявлень, їх суб’єктивної значимості для особистості, а також внутрішньої цілісності та послідовності, адекватності відчуття власної ідентичності [32].

Формування компонентів ідентичності відбувається послідовно протягом всього життя людини. До кінця першого року життя відбувається усвідомлення своєї фізичної totoжності на основі розрізнення відчуттів власного тіла. В результаті дитина має змогу відрізнити себе від інших об’єктів. В ранньому дитинстві формується статева ідентичність, з’являються у мові займенник “Я” та усвідомлення себе в якості постійної персони. Як відзначає В.С. Мерлін [43], в дошкільному та молодшому підлітковому віці

дитина вже усвідомлює власні психічні властивості, засвоює статеві ролі і починає формуватися національна ідентичність.

Вступ дитини до школи, поява нових авторитетів диференціює сферу її діяльності. Різні погляди зі сторони дорослих стимулюють розвиток автономної ідентичності та сприяють формуванню самооцінки [43].

Одним із найважливіших факторів переходу від однієї стадії розвитку ідентичності до іншої Л. Д. Годорів визначає когнітивний розвиток особистості, зокрема, розвиток рефлексивних складових ідентичності [43].

І. С. Конт [19] визначає ідентичність як образ Я, як систему установок індивіда, в якій існує кілька вимірів, за ними можна визначити рівень розвитку ідентичності. До таких аспектів відносяться: ступінь когнітивної складності, послідовність, стійкість. Ступінь когнітивної складності ідентичності зростає послідовно від молодших вікових періодів до старших. Це дозволяє в ранній юності інтегрувати уявлення про себе, виділити та усвідомити приховані психологічні детермінанти поведінки.

На думку Ш. Бюлер рушієм психосоціального розвитку людини є інтенції – прагнення до самоздійснення, що із середини, з боку незмінного духовного “Я” детермінують діяльність та поведінку суб’єкта [16]. Унікальністю життєвого шляху людини залежить від специфічної комбінації та домінування однієї із чотирьох базових інтенцій: задоволення потреб, адаптивне самообмеження, творча експансія та встановлення внутрішньої гармонії. Ці прагнення проявляються у життєвих виборах особистості та спрямовані на реалізацію тих чи інших цілей, смислів та цінностей людського існування. Задоволення інтенцій репрезентує факт самоствердження особистості. Відповідно до розгортання сфер суб’єктивності Ш. Бюлер виділяє фази життєвого шляху людини.

Фаза 1 триває від народження до п’ятнадцятирічного віку. Дитина живе теперішнім та має про майбутнє нечіткі, розмиті уявлення. В цей період життя людини визначальним є вплив інтенції, що прагне до задоволення потреб росту.

Фаза 2 відповідає отрочтву та юності, це період від 15 до 20 років. Людина усвідомлює свої потреби, здібності та інтереси. Вона будує великі плани, пов'язані із вибором професії, партнера, з'ясовує смисл власного життя. Здійснення професійного, соціального, сімейного самовизначення дозволяє оцінити свої можливості та внести корективи в досягнення поставлених цілей. В цей період реалізується інтенція адаптивного самообмеження, що пов'язано із зробленим життєвим вибором.

Фаза 3 триває з 24 до 40 – 45 років – це період зрілості та розквіту життя індивіда. Ця фаза характеризується постановкою чітких та точних цілей, активним здійсненням професійної кар'єри, стабілізацією особистих уподобань, налагодженням та зміцненням сімейних відносин, народження та виховання дітей. Акцент особистісного становлення переноситься на розширення та укріплення свого впливу в професійній, соціальній діяльності та сімейному житті.

Фаза 4 охоплює вік з 45 до 65 років: людина підводить підсумки своєї минулої діяльності та своїх досягнень, аналізує попередньо прийняті цілі з урахуванням свого професійного статусу, стану здоров'я та сімейного становища. Нагальною потребою стає прагнення до внутрішньої гармонії та взаємо узгодженості.

Фаза 5 розпочинається в похилому віці (65 – 70). Це період, коли людина прагне надати смислу своєму існуванню. Самоаналіз життєвих подій приводить людину до висновку про немарність або ж даремність свого існування, що приносить умиротворення чи розчарування та відчай. Наприкінці життя дуже важливим є знаходження внутрішнього спокою, позитивна оцінка пройденого шляху, прийняття смертного фіналу.

Визначені Ш.Бюлер інтенції можна розглядати, на думку З.С. Карпенко, як своєрідні вікові задачі особистісного росту [16]. Усвідомлення та своєчасне розв'язання яких забезпечує повноту життя людини, екзистенційно – ціннісну динаміку поступу в різних сферах її суб'єктного впливу: сомато- психічної життєдіяльності, предметнопрактичної діяльності

та соціокультурної практики, спілкування та відтворення своєї індивідуальності у творчій діяльності. Таким чином, становлення ідентичності відбувається через поступове розширення життєвого досвіду та можливостей людини, через своєчасне розв'язання завдань вікових етапів онтогенетичного розвитку.

Отже, функція Я – усвідомлення особистістю самої себе і здійснення пристосування до оточуючої реальності. Ідентичність – це результат виділення людиною самої себе із середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом своїх фізичних та психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність з самим собою – у відношенні минулого, теперішнього і майбутнього. Ідентичність формується в діяльності та спілкуванні. Суб'єкт в предметній діяльності змінює оточуючий та взаємодіє з іншими людьми, при цьому відділяючи своє Я від не-Я, безпосередньо переживаючи свою не ідентичність іншим об'єктам [40].

Тому ідентичність значною мірою визначається особистісним та соціальним аспектами як відчуттям власної унікальності та приналежності до якої - небуть соціальної групи.

Основними структурними компонентами ідентичності є образ Я (змістовний компонент) та самооцінка (оціночний компонент), які знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії. Ідентичність розвивається протягом всього життя людини на основі самопізнання, проте сензитивним періодом її становлення є рання юність.

Визначивши сутність поняття “ідентичність” перейдемо до дослідження поняття “національна ідентичність”. Складність і багатовимірність проблеми національної ідентичності пов'язані із серйозними понятійно-категоріальними труднощами у сучасній гуманітарній науці, зумовлені неоднозначністю трактування самого терміна “нація”. Ситуація ускладнюється ще й тим, що “немає єдиного алгоритму виникнення та функціонування національних рухів, сучасних націй і національних

держав, але й ті норми, які існують, стали рухомими і перестають "працювати" в умовах глобалізації [2, 17].

Варто відзначити, що у сучасній філософській, соціологічній та етнологічній літературі, фактично, нема загальноприйнятого визначення нації. Цю ситуацію достатньо точно охарактеризував В.Бейджгот : "...до того часу поки нас про неї (націю) не питають, ми не розуміємо, що це таке, відразу пояснити і визначити ми не в змозі..." [7, 22]. Згадуються слова німецького історика Т.Момзена : "нація – це тільки фікція, але її відміна – це утопія" [6, 12].

Загальновідомим є виокремлення наступних традиційних методологічних підходів у визначенні поняття "нація" – примордіалізм, есенціалізм та конструктивізм.

Примордіалізм виходить з того, що риси нації дані першопочатково, є незмінними і традиційними, і вся проблема заключається в тому, щоб кожне наступне покоління їх дотримувалось. Тут має місце біологічний (спорідненість як основа соціальності), культурний (вродженість і природність конкретної культури) чи релігійний (концепція "обраного народу") примордіалізм.

Есенціалізм досить близький примордіалізму. Основний принцип есенціалізму виходить з утвердження початкового існування певної сутності (есенції), скажімо, долі, призначення, істини, які і визначають конкретну ідентичність. Ці сутності незмінні, вічні і неперехідні. Відмова від служіння їм призводить до соціальних проблем.

Якщо примордіалізм та есенціалізм опираються на ідею початковості, об'єктивності існування нації, то конструктивізм робить акцент на "штучності" нації, звертає увагу на суб'єктивні фактори її виникнення. Примордіалістичний підхід пов'язаний з тим, що націю можна ідентифікувати на основі визначених об'єктивних ознак, не залежних від суб'єктивних поглядів її представників. До таких ознак переважно відносимо

загальні, а не специфічні характеристики: територія, економічне життя, мова, національний характер культури.

Конструктивізм – парадигма, в межах якої нація розглядається як соціальна конструкція, що не має “реальних” історичних чи культурних коренів. Представники такого підходу понятійної концептуалізації нації бачать у ній “великий колектив”, оснований на фундаментальній згоді її членів. Ернст Гелнер розглядає націю як конструкт індустріальної культури, а формування національної картини світу як результат переходу від “низької” культури агрописемного суспільства до “високої” культури суспільства індустріального, що характеризується загальною освіченістю, а також високим рівнем грамотності і громадянської ідентичності переважної більшості її представників [3, 101]. Бенедикт Андерсон говорить про національність (у значенні етнічності) як про результат виховання в окремому суспільстві, де людині навіюється міф спільного походження і тісних кровних, культурних та історичних вуз усіх представників народу, до якого він належить. У дійсності за таким міфом нічого нема, нація залишається “уявною спільнотою”, “ідеологічною конструкцією” [1, 204].

Націоналізм за Б.Андерсоном – це новий принцип організації соціальної реальності, що прийшов на зміну релігійному та династичному принципам. Ідея нації у Новому світі почала відігравати таку ж роль, як християнська віра у Середні віки, тобто вона дозволяла людям об’єднуватись в культурно-політичні спільноти. У звязку з цим, Е.Хобсбаум відзначає, що при концептуальній та історичній багатозначності поняття нація слугувало інструментом відбору - тим, що об’єднує у спільноту певних людей і відрізняє їх від інших [1, 43]. Така функціональна інтерпретація нації як механізму соціально-політичної класифікації та ідентифікації дуже тісно дотикається до поняття “національної ідентичності”.

Нація – різновид людських спільнот. На думку Б.Андерсона, нація це “уявна спільнота” [1, 84]. Звичайно, це не означає, що вона нереальна, фіктивна і така, що існує “лише в головах”. Уявність нації вказує виключно

на ту обставину, що кожен з її складових індивідів особисто не знає і ніколи не пізнає усіх її членів, що не заважає з ними себе співвідносити. У такому контексті уявна спільнота може порівнятись з віртуальною спільнотою в Інтернеті. Водночас нація завжди територіально визначена (навіть, якщо її кордони еластичні чи розмиті), суверенна (має державу і незалежність) і виражається у почутті спільної солідарності.

Якщо нація уявляється чи “винаходиться” чи “конструюється”, то задача дослідника заключається у тому, щоб прослідкувати процес такого конструювання. Іншими словами, слід вияснити, в силу яких причин і під впливом яких факторів утверджується даний тип колективної солідарності, а інші або відтискаються, або зникають. Такий підхід відходить від історично-детермінованої і примордіалістичної інтепретації нації.

Теорія націоналізму Е.Гелнера та Б.Андерсона ґрунтуються на тому, що ідентифікація з нацією є наслідком процесу модернізації. Тобто національна свідомість є безпосереднім результатом розвитку сучасних засобів комунікації, масового ринку, урбанізації, посилення впливу держави на населення через систему податків та воєнного обов'язку і, передусім, шкільної системи і друкованої культури. Гелнер наголошує, що початково нації не існували, а утворились з об'єднання культури і політики. Інший дослідник Хомі Бхабха вважає, що національна ідентичність не має під собою жодних інших підстав, окрім духовних і існує винятково у формі розповідей і переказів різних народів про самих себе [5, 369].

Для адекватного аналізу феномена нації перспективним вважаємо звернення до національної ідентичності. Національна ідентичність потіснила більш звичні для традиційних підходів поняття національної ідентичності, національного характеру і тому подібне. Ідентичність справді стає “призмою крізь яку розглядаються, оцінюються і вивчаються численні важливі риси сучасного життя” [8, 20].

На наш погляд, перспективним буде не розділяти існуючі підходи щодо визначення нації, а розглядати їх у єдності. Не заперечуючи наявності

національної свідомості як необхідної умови національної ідентичності, логічно визнавати при цьому і специфічний історичний контекст виникнення цієї національної свідомості, що склався у процесі соціалізації, невіддільному від об'єктивних суспільних умов.

В основному нація складається із свідомого співвідношення з нею реальних індивідів, в результаті чого проявляється відношення до національного, інонаціонального в цілому, самосвідомість, почуття і переживання. Про національну приналежність судять за наступними параметрами: за національно-державницькими, культурними атрибутами, за об'єктивною символікою, яка визначає певну цілісність (культурну, територіальну, господарську); за свідомою ідентифікацією індивідів, за їхнім суб'єктивним ставленням, ціннісними орієнтаціями. Тобто кожен індивід національний по-перше об'єктивно, по-друге – суб'єктивно, коли він визнає себе частиною тієї чи іншої спільноти, культури. При чому без останнього, незважаючи на присутність об'єктивних факторів, національна спільнота аморфна, її не можна повністю визнати суб'єктом історичного процесу.

Виходячи з цього, можна визначити націю як соціальну спільноту, основу на духовно-психологічній, історико-культурній, територіально-господарській єдності. Тільки зовнішні символи спільноти (географія, господарство, історія) не розкривають повно мірою внутрішній, екзистенційний зміст буття нації. Це тільки об'єктивні сторони життя нації. Вони повинні усвідомлюватись, повинні стати в основі ціннісних поглядів, відношень, основою вияву національної ідентичності і супутніх їй почуттів, переживань, традицій. Без такого повного виявлення національної ідентичності спільнота не виступить як активний суб'єкт історичного процесу. Тому у визначенні нації необхідно підкреслювати не лише її об'єктивні основи, але й те, які відображення ці основи набули у національній свідомості. Через свідомість, ціннісні орієнтації, традиції, національна сутність виявляється більш конкретно, реально. Кожна людина є національною у першу чергу тому, що усвідомлює свою приналежність,

тобто ідентифікує себе з національним цілим. Суб'єктивні сторони виступають як сили, що об'єднують національний організм у цілісність, яка формує почуття ідентичності.

Відповідно, національна ідентичність розглядатиметься нами як визнання народом самого себе, знання і повага історії, національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб і т. д.

Спробуємо виокремити наступні форми національної ідентичності:

1. Нормальна ідентичність, коли образ свого народу сприймається як позитивний, з адекватним ставленням до культури, історії, природнього патріотизму, з толерантною установкою на спілкування з іншими народами.

2. Етноцентрична ідентичність – некритична перевага якої-небудь національної групи і самоідентифікація індивіда з нею.

3. Етнодомінуюча ідентичність, що фіксує таке ставлення ідентичність і поведінки людини, коли не тільки національна ідентичність стає першочерговою з-поміж інших видів ідентичностей (громадянин, матір, батько), але й досягнення цілей, інтересів народу починає сприйматися як домінуюча цінність.

4. Етнічний фанатизм – ідентичність, у якій абсолютне домінування національних інтересів і цілей, часто ірраціонально сприйнятих, супроводжується готовністю йти за них на будь-які жертви і дії.

5. Етнічна індеферентність – байдужість людей до проблем національності і міжетнічних стосунків, до цінностей свого та інших народів, люди вільні від норм і традицій, на їхню поведінку не впливає ні їх власна національна приналежність, ні національність інших.

6. Етніонігілізм у формі космополітизму, що виступає запереченням національності та етнокультурних цінностей.

7. Амбівалентна, невиражена, а інколи “подвоєна” чи навіть “потроєна” ідентичність. Такий тип національної ідентичності достатньо

поширений у національно змішаному середовищі.

Окрім цього форми вияву національної ідентичності залежать від національного оточення індивіда і конкретного народу. Так, поліетнічне середовище дасть більше можливостей для отримання знань про особливості “своїх” та “інших” національних груп. У такому випадку можливі два “крайні” варіанти розвитку національної ідентичності. Перше: чітко виражена ідентифікація тільки зі своєю національною групою, котра інколи пов’язується з тенденцією до сепаратизму. Друге: вияв ідентичності з іншою національною групою, котра призводить до асиміляції, до прийняття норм, звичаїв, мови чужої групи, аж до повного розчинення у ній. Але, на наш погляд, найбільш поширеним у поліетнічному суспільстві є маргінальна національна ідентичність. У такому випадку людина, а то й цілі народи гойдаються між двома культурами, не оволодіваючи жодною з них.

Підкреслимо, що показником отримання національної ідентичності є патріотизм. Це почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, наділений надзвичайно потужною консолідуючою силою і є основою збереження нації та національної ідентичності. Це особливо важливо сьогодні, у сучасному світі глобалізації та інтеграції.

Отож, дослідивши сутність поняття національної ідентичності ми дійшли наступних висновків:

1. У дослідженнях нації та національної ідентичності у сучасних умовах найбільш ефективним підходом є примордіалізм, включаючи позитивні сторони сучасного конструктивізму.

2. Національна ідентичність виступає як визнання народом самого себе; знання і повага історії; національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб. Слід підкреслити, що поняття “національна ідентичність” і “національна самосвідомість” мають підпорядковуючий характер. “Національна ідентичність” – поняття ширше,

тому основними його елементами виступають національне самовизначення, національна самосвідомість і традиційна культура.

3. Національна ідентичність це мінливе, динамічне утворення. Його роль і значення у суспільстві може як зростати, так і слабшати, що пов'язано з конкретною історичною ситуацією і соціальним оточенням індивіда і цілого народу. Відповідно форми виявлення національної ідентичності можуть вар'юватися від етнічного нігілізму до етнофанатизму.

4. Національна ідентичність як почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, наділена потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою.

2.2. Аналіз основних структурних компонентів ідентичності

Уявлення про себе – це психічна система, з допомогою якої ми організуємо своє життя. Джерело розвитку уявлень про себе – сприйняття людиною реакції на неї значимих інших. Індивід сприймає себе опосередковано – посередництвом окремих точок зору інших людей з близького йому соціального оточення чи з допомогою узагальненої точки зору своєї соціальної групи як цілого [13]. Уявлення про себе утворюють образ Я, що містить наші судження про себе в минулому і теперішньому, а також – припущення про те, якими ми можемо стати в майбутньому.

Образ Я є основою змістовного компоненту ідентичності. Кожна людина унікальна та складна істота і вона може багато що включати в свій образ Я: Я – чоловік, Я – жінка, Я – батько, Я – хороша господиня, Я – спортсмен, Я – гарний, Я – розумний, Я – студент, Я – віруючий, Я – романтичний, Я – лікар. Предметом само сприйняття індивіда можуть стати його тіло, його здібності, його соціальні відношення та багато інших особистісних проявів. Проте завжди існують ті сторони Я, які є найбільш значущі для особистості і відповідно до них людина будує свою поведінку.

Дуже важливим є виділення та усвідомлення особистістю своїх внутрішніх індивідуальних властивостей, тоді людина здатна сформувати стійку та адекватну ідентичність. Достатній рівень розвитку ідентичність дозволяє на основі самопізнання та самоспостереження сформувати образ Я, виділити критерії його оцінки.

Ідентичність – це, насамперед ідентифікація з цінностями. Як зазначає Л.П.Овсянецька, існування та функціонування цінностей пов'язано з особливою здатністю людської свідомості – відображати і фіксувати значення тих чи інших духовних або матеріальних, реальних або уявних об'єктів для задоволення інтересів і потреб людини [27]. Система особистісних цінностей у розвиненій формі має виступати самоцінністю.

Кожній людині притаманна індивідуальна, специфічна ієрархія цінностей, яка формується на основі самовизначення. З.С.Карпенко виділяє (1989) діяльнісно – особистісні та суб'єктивно – особистісні передумови самовизначення. До перших вона відносить характеристики пізнавальної, трудової, комунікативної діяльності суб'єкта, що розуміються як об'єктивування людських мотивів, здібностей, характерологічних властивостей. Суб'єктивно – особистісні передумови самовизначення представлені мотиваційно – потребою сферою особистості, проявляються у її направленості [17].

Завдяки самовизначенню особистість включаються в ті чи інші соціальні зв'язки через індивідуальний вибір. Людина сама робить вибір, хоч не завжди його усвідомлює, обираючи з того, що їй реально зараз доступне. А.Адлер підкреслював, що людина сама відповідальна за те, ким вона стає і як вона себе поводить. Особистість кожного індивіда є його власним творінням [48].

У віковому аспекті проблема самовизначення була розглянута Л.І.Божович. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку студентів, вона вказує, що вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення є афективним центром їх життєвої ситуації. Потреба у самовизначенні є

потреба утворити єдину смислову систему узагальнених уявлень про себе самого і тим самим визначити сенс свого існування. Л.І.Божович характеризує самовизначення як особистісне новоутворення підліткового віку, пов'язане із формуванням внутрішньої позиції людини, з усвідомленням себе як члена суспільства, з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [9].

Самовизначення нерозривно пов'язано з такою суттєвою характеристикою підлітковому віку як напрямленість у майбутнє. Самовизначення передбачає вибір професії, але не зводиться до нього.

Протягом життя формує власну картину світосприйняття, де цінності суспільства аналізуються та зіставляються з уявленнями про своє Я. В результаті цього утворюється індивідуальна система ціннісних орієнтацій, яка є ядром власної ідентичності.

На основі ціннісних орієнтацій складаються відношення особистості до оточуючого світу, до інших людей, до самої себе, це основа світогляду і мотивації життєвої активності, Інтеграція системи цінностей, що функціонують у суспільстві та цінностей, які людина сама здатна творити у реальності свого самобуття утворюють смисл людського життя, котрий одночасно є основою розвитку особистості та його результатом.

Ціннісні орієнтації – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів та потреб особистості. Індивідуальна система цінностей істотно впливає на стиль мислення та життя індивіда, перебіг емоційних та мотиваційних процесів, а також формування інтересів особистості. Ціннісні орієнтації формуються в процесі соціального розвитку індивіда, участі його в трудовій діяльності, виконанні соціальних ролей значне місце посідають системи цінностей, що функціонують у сім'ї, інших соціальних групах, які є референтними для певної людини.

Ціннісні орієнтації визначають життєві пріоритети та послідовність постановки і реалізації цілей особистості. Узгоджена та структурована індивідуальна система ціннісних орієнтацій сприяє розвитку адекватної

ідентичності.

Отже, Я відображає змістовні характеристики ідентичності, це організуючий компонент внутрішнього світу особистості, що завжди містить афективну (емоційну) складову, Емоційна оцінка уявлень про себе формує самооцінку, яка є основою оціночного компоненту ідентичності,

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, здібностей і свого місця серед інших людей. Самооцінка є важливим регулятором поведінки людини, вона визначає взаємовідносини з оточуючими, критичність та вимогливість особистості до себе, відношення до своїх успіхів та невдач.

Вперше про роль самооцінки в структурі особистості заговорив американський психолог У.Джеймс. Він вивів формулу самоповаги, котра представляє собою дріб, в чисельнику котрого – успіх, а в знаменнику – домагання.

Самоповага = Рівень домагань / Успіх.

Ця формула лежить в основі прагнення особистості до самоудосконалення та успіху, в основі емоційної реакції на себе [44]. Рівень відображає степінь трудності цілей, які людина собі ставить. Розходження між домаганнями і реальними можливостями веде до того, що особистість починає неправильно себе оцінювати, її поведінка стає неадекватною – виникають емоційні зриви, підвищена тривожність, конфлікти у міжособистісних стосунках. Висока самооцінка визначає позитивний емоційний фон діяльності людини, впевненість в собі, врівноваженість, спрямованість на самоактуалізацію та творчість.

Р.Бернс підкреслює, що формування самооцінки залежить від соціального оточення, зокрема, в дитинстві дуже значним є вплив сім'ї, тип батьківського ставлення до дитини. Високий рівень самоповаги визначається трьома факторами: переконаність в тому, що ти подобаєшся іншим людям, впевненість в своїх здібностях до того чи іншого виду діяльності та почуття власної значимості. Повага, турбота, увага та схвалення з боку близького

оточення приводять до формування позитивного ставлення до себе [5].

Як зазначає К.Роджерс, самооцінка у малих дітей є несвідомою. З часом дитина усвідомлює себе, свої прагнення та здібності і відповідно до цього будує свою поведінку. Успіхи в діяльності підвищують самооцінку та віру у власні сили. Самооцінка має бути адекватною і гнучкою, змінюватися відповідно до змін ситуації та нового досвіду [22].

Самоповага – багатозначне поняття, воно передбачає і задоволеність собою, і прийняття себе, і узгодженість свого наявного та ідеального Я. Суперечність між реальним та ідеальним Я вирішується в діяльності: навчанні, праці, самовихованні. Людина постійно прагне до досконалості, і часто наявні досягнення здаються їй мізерним, порівняно із бажаним. Самооцінка формується на основі суб'єктивних уявлень та переживань, нерідко помилкових.

Адекватне відчуття Я досягається з набутим досвідом і передбачає вміння самопізнання та само творення. Як вже зазначалося, інтелектуальний та особистісний розвиток в дошкільному віці дозволяє молодій людині сформувати адекватне уявлення про себе. Проте, незрілість ідентичність, несформованість рефлексії може стати причиною різних порушень та аномалій в структурі ідентичності.

Моріс Розенберг досліджував (1965) особливості самооцінки дошкільнят і виявив, що для студентів із пониженою самоповагою типова загальна нестійкість образу Я та думок про себе [20]. Вони більше за інших схильні “закриватися” від оточуючих, представляти їм якесь “несправжнє обличчя”, “уявне Я”. Вони чутливі до критики та осуду, всього що зачіпає їхню самооцінку. Крім того, було виявлено, що в інтелектуально розвинутих молодих людей розходження між реальним та ідеальним Я значно більші, ніж у тих, в кого в середині здібності.

Самооцінка юнаків та дівчат також сильно залежить від стереотипних уявлень про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, від існуючої в суспільстві диференціації статевих ролей.

Набуття молодою людиною особистої ідентичності є багаторівневим процесом, що має багаторівневу структуру та складається із декількох фаз. Фази різняться як психологічним змістом ціннісно – вольового аспекту розвитку особистості, так і характером проблематики життєвих труднощів, які переживаються особистістю. Різні також і динамічні компоненти, а саме: темп та інтенсивність переживань людини. Змінюються інтереси, уподобання, ідентифікаційні зразки, тематики проблемних ситуацій, значимість різних сфер життя (вибору професії та професійного шляху, релігійних та моральних переконань, політичних поглядів, міжособистісного спілкування, сімейних ролей), способи подолання труднощів.

Пошук соціальної та особистісної ідентичності передбачає експериментування з доступними соціальними ролями, соціальними функціями, способами спілкування, професійними орієнтаціями. При неможливості такого експериментування процес набуття ідентичності проходить більш повільно та супроводжується кризовими явищами.

Отже, основні структурні компоненти ідентичності: образ Я (змістовний компонент) та самооцінка (оціночний компонент). Образ Я формується на основі ціннісного самовизначення особистості. Емоційна оцінка змісту образу Я відображається в самооцінці. Обидва компоненти взаємозалежні і визначаються соціальним досвідом особистості. Формування адекватної ідентичності передбачає узгодженість змістовного та оціночного компонентів. Цілісна та позитивна ідентичність сприяє внутрішній узгодженості особистості, визначає інтерпретацію набутого досвіду і є основою очікувань стосовно самого себе.

В сучасному інформаційному суспільстві зростає роль окремої особистості, яка творить своє життя відповідно до власних уявлень про себе та світ. Ракурс індивідуального світобачення та самосприйняття обумовлюється ціннісним змістом Я особистості.

В психології під поняттям Я розуміється змістовно – динамічний аспект самоусвідомлення як емоційне переживання безперервної

самототожності та цілісності людини [4]. Я – компонент особистості, що містить різні уявлення про себе, а також відношення до себе, до різних сторін своєї особистості. Один із аспектів особистісного Я – ідентичність, замість як стан усвідомлення індивідуальної самототожності, унікальності та автономності.

Поняття “ідентичність” є новим у вітчизняній психології. До недавнього часу воно практично не використовувалось у науці і не було предметом ні практичного, ні теоретичного вивчення. Тільки в останні роки воно з’являється на сторінках психологічної літератури [1]. Ще досі чітко не визначено конкретний зміст та межі застосування даного поняття. Для позначення системи знань та уявлень індивіда про себе в психології використовують декілька понять: Я, Я – концепція, самосвідомість, я – образ, замість, і врешті, ідентичність. Ці поняття розглядаються як синонімічні, проте варто розмежувати зміст та співвідношення кожного з них.

Мабуть, найширшим за змістом є поняття “Я”, котре першим із психологів почав розробляти У.Джеме [2]. Він розглядав глобальне особистісне Я як двозначне утворення, в котрому поєднані Я – що усвідомлює та Я – як – об’єкт. Це дві сторони однієї цілісності, що співіснують одночасно та нерозривно, На думку Джемса, Я- як – об’єкт – це все те, що становить зміст конкретного людського життя, що є значущим та актуальним. В цій сфері Джеме виділяє чотири складові: духовне Я, матеріальне Я, соціальне Я та фізичне Я. Я – що – усвідомлює пізнає всі аспекти, оцінює їхній зміст та задає динаміку розвитку.

В психоаналізі З.Фрейда “Я” трактується як свідомо частина психіки, що узгоджує суперечливі бажання несвідомих компонентів структури особистості: “Воно” та “Зверх - Я” [12]. “Воно” прагне негайного задоволення всіх своїх потреб, “Зверх - Я” керується засвоєними культурними цінностями та нормами, тому не може дозволити здійснення бажань “Воно”. “Я” зберігає внутрішню рівновагу та цілісність особистості з допомогою механізмів психологічного захисту, а також забезпечує успішну

адаптацію індивіда в суспільстві.

К. Г. Юнг, засновник аналітичної (глибинної) психології, підкреслював унікальність кожної особистості, неповторність її внутрішнього світу, переживань та прагнень. Він визначає Замість як серцевину особистості, центральний конструкт, навколо якого організовані та об'єднані всі інші [14]. Найважливіша життєва ціль людини – повна реалізація свого потенціалу, “набуття Самості”, що відображається в гармонійній інтеграції багатьох протидіючих внутріособистісних сил та тенденцій. Юнг протиставляє Замість як глибинну сутність людини Персоні, що являє собою засвоєну соціальну роль, пристосовницьку маску індивіда, яку він демонструє для суспільства.

Відомий дослідник суб'єктності, вважає, що Я особистості є причиною самого себе, детермінує буття людини в світі. Я включає багато аспектів, що взаємодоповнюються та утворюють неповторну цілісність. Один із проявів Я – трансцедентальне Я, що становить “діючу причину” саморуху Я, це “думка, мисляча себе”. На думку З.С. Карпенко, термін “трансцедентальне Я” можна замінити терміном “рефлексивне Я”, “адже йдеться про позачуттєве, в умовному просторі і часі, існування Я, останнє, як відомо, стає реальністю в умовах інтеріоризованої міжсуб'єктної взаємодії” [4]. Внутріпсихічні, насамперед, розумові процеси, як форма існування думки, взагалі свідомості, роблять можливе породження нових смислів діяльності, технічних ідей, творчих задумів. З.С.Карпенко визначає рефлексивне Я як “Автора творчої діяльності і самоздійснення”, оскільки воно із багатьох варіантів і можливостей здатно вибрати та сформулювати власний зміст свідомості [4].

Отже, поняття Я відображає все те, що людина може назвати “моїм”: моя душа і моє тіло, мої знання та здібності, мої бажання та ілюзії, моя роль та мій вибір. Як зазначає Б. Вишеславцев, замість – це не тіло й не душа, не свідомість, не підсвідоме, не особистість і навіть не дух [8]. Замість – це нескінченний вихід за межі себе, можливість трансцедентальності, свобода і сила пізнати власну сутність зовнішнього і самого себе. Стресові

переживання щастя і страждання, кризові ситуації життя спонукають людину до пізнання змісту власної самості, до усвідомлення своєї унікальності, пошуку сенсу свого буття.

Р.Берне уявлення індивіда про себе виділяє як Я – концепцію та визначає її як сукупність установок, спрямованих на самого себе [2]. В структурі установки традиційно виділяють три основні елементи: переконання, оцінки та тенденції поведінки. Відповідно, Я – концепція включає такі складові:

1. Образ Я – уявлення індивіда про самого себе.
2. Самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, що може бути як позитивною, так і негативною, В залежності від змісту конкретних уявлень індивіда про себе різною може бути і інтенсивність самооцінки.
3. Потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, котрі можуть бути зумовлені образом Я та самооцінкою.

Берне зазначає, що предметом самосприйняття та самооцінки індивіда можуть стати і його тіло, його здібності, і його соціальні відношення та будь – які інші особистісні прояви. Уявлення індивіда про себе можуть бути істинними чи хибними, ґрунтуватися на об'єктивних знаннях чи суб'єктивних враженнях, але вони завжди є дуже переконливими для нього та значущими. В структурі Я – образу Берне виділяє такі аспекти: фізичне Я, соціальне Я, інтелектуальне Я, емоційне Я. В кожному із цих аспектів завжди присутня оцінка, є невід'ємною його частиною. Я – концепція включає наступні модальності, що стосуються всіх ракурсів самосприйняття:

1. Реальне Я – уявлення індивіда про те, який він насправді.
2. Дзеркальне (соціальне) Я – установки, пов'язані із уявленнями індивіда про те, як його сприймають інші.
3. Ідеальне Я – установки, пов'язані із уявленнями про те, яким індивід хотів би стати.

Р. Бернес підкреслює соціальну обумовленість змісту всіх цих уявлень і судження, вчинки, дії інших людей, які відносяться до індивіда, виступають

для нього основним джерелом даних про самого себе. Дуже важливим для генезису позитивної Я – концепції є узгодженість змісту всіх модальностей. Значні розбіжності; явленнь реального, соціального та ідеального Я провокують внутріособистісні конфлікти та дезадаптацію особистості в суспільстві.

К.Роджерс, послідовник феноменалістичного напрямку в психології, визначає концепцію як механізм, що контролює та інтегрує поведінку індивіда, Відповідно по ракурсу індивідуального самосприйняття людина обирає життєві цілі, проектує свою діяльність [11].

Таким чином , Я – концепція сприяє досягненню внутрішньої узгодженості (особисті, визначає інтерпретацію індивідуального досвіду та являється джерелом очікувань індивіда стосовно самого себе.

Я – концепція формується протягом всього: життя людини і забезпечує адаптацію особистості в постійно змінних умовах суспільного життя.

Для вивчення структури та змісту системи знань кожної людини про себе використовують також поняття “ідентичність”. Вперше в психологічній науці його почав розробляти в теорії розвитку Его Е.Еріксон. Він визначив ідентичність як суб’єктивне відчуття неперервної самототожності (1968), розглядав процес і розгортання ідентичності через послідовність стадій відповідно до епігенетичного принципу дозрівання [2]. Епігенетичний принцип – це положення про біологічну зумовленість проходження восьми стадій особистісного розвитку, універсальних для всього людства. Кожна стадія супроводжується кризою, яка обумовлена фізіологічними дозріванням та суспільними вимогами до особистості.

В структурі індивідуальної ідентичності Е.Еріксон розрізняє особисту ідентичність і Я – ідентичність. Перша відображає те, що залишається в людини постійним, впізнаваним незважаючи на її зміни та розвиток, друга означає більш вузьку, глибинну область, відповідальну за єдність, цілісність особистості. Я змінюються, але завжди залишаються його компоненти, що зберігають попередню якість. Я асимілює різні впливи, які змінюють його,

однак серцевина (Я – ідентичність) залишається постійною.

У психологічній науці розмежовують два аспекти ідентичності: особистісний та соціальний. Під поняттям “особистісна або особиста ідентичність” розуміють набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дозволяють диференціювати даного індивіда від інших людей. Тобто, особиста ідентичність робить людиною на саму себе та відмінною від інших.

Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи, включеності в деяку соціальну категорію (9). В соціальній ідентичності виділяють дві сторони:

- усвідомлення інгрупової (внутрішньогрупової) подібності: “Ми члени однієї спільності і тому ми схожі”;
- Виділення аутгрупової (міжгрупової) диференціації, це усвідомлення різниці між своєю та іншою “чужою” групою.

В ході онтогенетичного розвитку особиста ідентичність є вторинною по відношенню до соціальної, так як вона формується на основі використання знань, набутих в процесі соціалізації [9]. Спочатку в наукових дослідженнях протиставлялися особиста і соціальна ідентичність як суперечливі та абсолютно взаємовиключні поняття. Адже особистісна ідентичність передбачає відчуття своєї відмінності від інших людей і, що важливо, в тому числі – від членів своєї групи. Оскільки важко уявити, як можна одночасно відчувати себе подібним до членів групи і відмінним від них, то ця суперечність породила ідею про неминучість конфлікту різної міри гостроти та вираженості між цими двома видами ідентичності. Вважалося, що кожний даний момент часу лише одна із них може бути актуалізована.

Проте на сучасному етапі досліджень більшої актуальності набуває теза про взаємодію та взаємодоповнюваність понять соціальної та особистісної ідентичності, наприклад, М.Яромовіц, представник когнітивної психології, запропонувала власне трактування співвідношення цих понять [9]. Вона розглядає особисту ідентичність як субсистему знань індивіда про

себе, котрі формуються при порівнянні себе з членами своєї групи і складаються із комплексу рис, специфічних для Я. Соціальна ідентичність теж тлумачиться як набір якостей, але тих, які виявлені в ході порівняння представників своєї та “чужої” групи [9].

Відповідно до такого тлумачення походження соціальної та особистісної ідентичності, було проведено практичні дослідження (1998). Було виявлено, що соціальна ідентичність домінує у тих, у кого високий рівень відмінностей при порівнянні “Ми – Вони” і низький рівень розбіжностей при порівнянні “Я - Ми” і низький – при порівнянні “Ми Вони”. Отже, усвідомлення своєї неповторності здійснюється через пізнання власної особистості та характерологічних якостей і властивостей інших людей. Успішна адаптація людини в суспільстві передбачає сформованість і соціальної, і особистої ідентичності, тобто здатності переключати увагу з однієї перспективи на іншу. Такої думки дотримується також У. Дойс [9]. Він вважає, що особиста ідентичність є однією із соціальних репрезентацій і має сенс лише як організуючий принцип в системі взаємовідносин індивіда та групи.

За Х.Теджфелом, досягнення ідентичності можливе як через посередництво розвитку особистісної ідентичності, так і через формування соціальної ідентичності. Одна і та ж людина буде діяти як окрема особистість при актуалізації в структурі Я особистісної ідентичності і як член соціальної групи – при актуалізації соціальної ідентичності [1].

Г.Брейкуел підкреслює соціальне походження ідентичності, бо лише у взаємодії із соціальним світом людина активно засвоює поняття, з допомогою яких пізнає себе [1]. Вона запропонувала модель структури ідентичності, що включає чотири компоненти: біологічний організм, час, ціннісний вимір та змістовний вимір.

1. Біологічний організм – це серцевина ідентичності, усвідомлення своєї фізичної окремішності. Це найперший тип ідентичності в онтогенезі, однак з часом він стає менш важливим.

2. Змістовний вимір – це ті характеристики, якими індивід користується щоб описати як унікальну особистість. Змістовні характеристики відносяться як до соціальної ідентичності (виконувани ролі, належність до певної групи), так і до особистісної (цінності, мотиви, емоції, установки). Змістовний вимір розширюється в ході життя людини, тому актуальний зміст ідентичності змінюється у відповідності із змінами соціального контексту.

3. Ціннісний вимір – це оцінка елементів змістовного виміру. Відповідно до соціальних норм і цінностей, вона може бути як позитивною так і негативною. Оцінки також нестатичні, вони можуть змінюватися разом із змінами наявної соціальної ситуації.

4. Час. Виділяють два аспекти цього компонента: суб'єктивний час і біографічний час. В плані суб'єктивного часу протікає розвиток ідентичності. Змістовний та ціннісний параметри ідентичності визначають структурну організацію біографічного часу [1].

Здійснивши теоретичний аналіз різних концептуальних моделей сутності особистості можна виділити суттєві характеристики конструктів, які описують природу індивідуальності. Я – поняття, що відображає автономність та самостійність кожної людини, незважаючи на її залежність від об'єктивно заданих умов існування та незважаючи на її включеність в різноманітні та численні соціальні відношення. Функція Я – усвідомлення особистістю самої себе та здійснення пристосування до оточуючої реальності. Ідентичність – це результат виділення людиною самої себе із середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом своїх фізичних та психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність з самим собою – у відношенні минулого, теперішнього, майбутнього. Ідентичність формується в діяльності та спілкуванні. Суб'єкт в предметній діяльності змінює оточуючий світ та взаємодіє з іншими людьми, при цьому відділяючи своє Я від не-Я, безпосередньо переживаючи свою не ідентичність іншим об'єктам [8]. Ідентичність відображає змістовний аспект самоусвідомлення Я, тобто те, що є значущим для індивіда.

Ідентичність – стан усвідомлення себе і своєї автономності, механізмом формування якої є ідентифікація, як процес емоційного, раціонального та діяльнісного само ототожнення з іншою людиною чи групою. Через ідентифікацію індивід засвоює свою систему цінностей та норм, зразки поведінки та соціальні ролі. Ідентифікація – багаторівневий та багатоаспектний феномен що обумовлює динаміку розвитку особистості.

Поняття «ідентифікація» було введене З. Фрейдом для пояснення походження хворобливих фантазій меланхоліків, для позначення специфічних відносин, які виникають у дитини з батьками тієї ж статі і не можуть бути пояснені почуттям любові. В наслідок ототожнення себе з іншою людиною з'являється наслідування поведінки, прийняття її норм та цінностей [12].

В теорії соціального навчання (А. Бандура) підкреслюється, що найважливішими детермінантами ідентифікаційного процесу є соціальні фактори. В сучасній психологічній науці ідентифікація розглядається як важливий компонент соціалізації, який забезпечує взаєморозуміння між людьми і опосередковує розвиток особистості в онтогенезі. Через ідентифікацію відповідно до суспільного та культурного контекстів відбувається структурування ідентичності [13], яка є підґрунтям для становлення ідентичності.

Як вже зазначалося, виділяють два аспекти ідентичності: соціальний та персональний. Зміст поняття “персональна ідентичність” найближчий до поняття “самості”, тому що обидва вони відображають сутність, глибинні якості особистості. Соціальна ідентичність формується на основі ідентифікації. Із суспільними еталонами поведінки, на прийнятті певної соціальної ролі. На нашу думку, поняття “соціальна ідентичність” та “Я – концепція” є синонімічні, тому що обидва включають такий аспект як соціальні очікування. Соціальне Я – одна із модальностей Я- концепції, що визначає рівень самооцінки та обумовлює поведінку, спрямовану на підтримку чи заперечення певних уявлень про індивіда в значущій соціальній

групі. Особистість прагне успішно адаптуватися до соціуму і тому вона “грає” ті ролі, які ним схвалюються. Це і фіксується в соціальній ідентичності. Соціальна роль “задає” певний зразок поведінки, ціннісних орієнтацій, уподобань та визначає перспективи розвитку. Значуща для особистості соціальна роль є центральним елементом соціальної ідентичності. На основі потенційних можливостей індивіда та реальних досягнень в даній сфері формується самооцінка, уявлення про бажаний результат, що спонукає людину до активної діяльності. Вибір значущих соціальних ролей особистість здійснює на основі ціннісного самовизначення.

На нашу думку, засвоєння цінностей та еталонів, що існують в суспільстві є основою формування змісту персональної ідентичності. Персональна ідентичність обумовлюється тими цінностями, які є значущими для конкретної людини в конкретних обставинах її життя. На основі ціннісних орієнтацій складаються становлення особистості до оточуючого світу, до інших людей, до себе самої, це основа світогляду і мотивації життєвої активності. Інтеграція системи цінностей, що функціонують у суспільстві та цінностей, які людина сама здатна творити у реальності свого самобуття утворюють смисл людського життя, котрий одночасно є основою розвитку особистості та його результатом.

Ціннісні орієнтації визначають життєві пріоритети та послідовність постановки і реалізації цілей особистості. Узгодження та структурована індивідуальна система ціннісних орієнтацій сприяє розвитку адекватної ідентичності. Ціннісне самовизначення особистості передбачає самопізнання, рефлексію свого внутрішнього світу, усвідомлення свого потенціалу та реальних можливостей. Вміння само бачення, самопізнання та самоконтролю є показниками розвитку ідентичності індивіда. Самоусвідомлення є важливим механізмом формування персональної ідентичності, сформована самосвідомість, є передумовою становлення ідентичності.

Отже, основними механізмами становлення ідентичності є ідентифікація та самоусвідомлення. Персональна ідентичність формується на

основі ідентифікації з цінностями і є визначальною для розвитку соціальної ідентичності особистості, що ґрунтується на ідентифікації із суспільними еталонами поведінки, на прийнятті певної соціальної ролі. Саме зміст самості детермінує вибір соціальних ролей особистості, яких існує дуже багато в сучасному суспільстві. Персональна ідентичність “задає” напрямок активності індивіда, визначає сферу самореалізації.

Співвідношення компонентів обох аспектів ідентичності показано на рис. 2.6

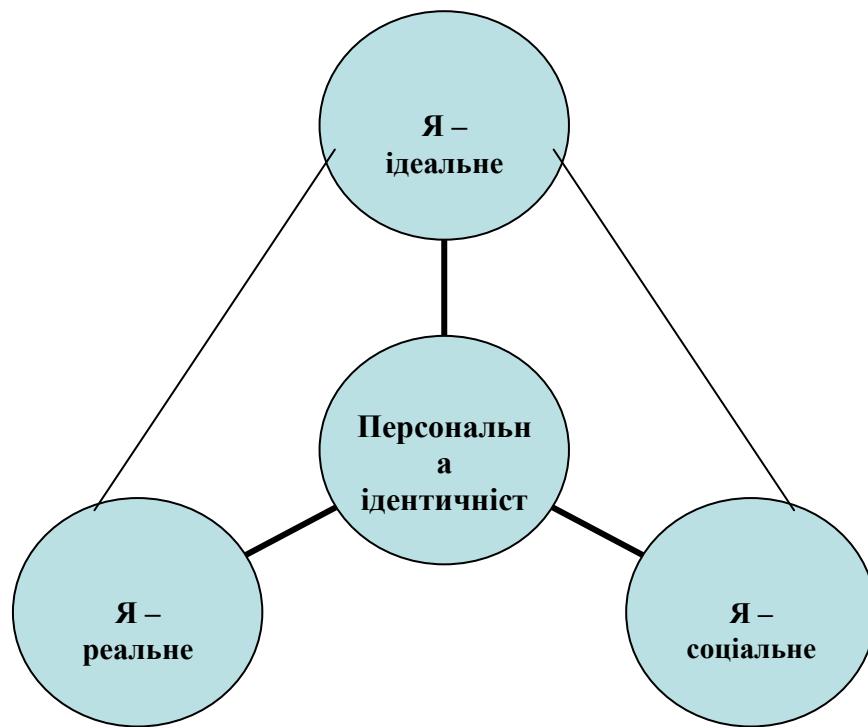

Рис. 2.6. Структура Я

Персональна ідентичність – центральний інтегруючий компонент особистості, що детермінує структуру та зміст всіх інших. Уявлення про свою глибинну сутність, про те, який Я – насправді, яким Я – можу бути відображається в персональній ідентичності. Соціальна ідентичність більшою мірою відображає уявлення про те яким Я – мушу бути. Нерідко зміст персональної та соціальної ідентичності суперечить одне одному, що

може стати причиною конфлікту із суспільством та емоційних розладів.

Наприклад, найбільш очевидною та визначальною характеристикою особистості є статево – рольова поведінка. Порушення статевої ідентичності є сильним психотравмуючим чинником. Як показують численні дослідження, центральним конструктом персональної ідентичності серійних гвалтівників – садистів є уявлення Я – жінка [3]. Домінування ремінних рис формується при несприятливому соціальному оточенні, в першу чергу це вплив сім'ї. Оскільки об'єктивна ситуація “заохочує” формування мускуліної ідентичності, людина прагне приховати свої внутрішні установки від інших та самої себе. Проте в змісті соціальної ідентичності ця суперечність все ж проявляється: Я – реальне тут усвідомлюється як Я – поганий – чоловік, що відображає брак мускуліних якостей рішучості, сили хоробрості. Бажане Я вданому випадку – Я – справжній – чоловік. Така суттєва суперечність особистісної ідентичності та соціального Я, коли індивід прагне продемонструвати гіпертрофовані чоловічі якості: агресивність, жорстокість, безжальність та довести всім свою “мужність”. Неприйняття в собі жіночих рис призвело до заперечення жінки взагалі, ненависті до жіночності та всього, що нагадує про свою ідентичність. Це і є причиною скоєння по зв'язному жорстоких злочинів.

Цей приклад доводить доцільність розмежування змісту соціальної та персональної ідентичності. Соціальні роль не можуть вичерпати всього потенціалу особистості, вони є проявом самості та обумовлюється її змістом.

Отже, поняття “Я” відображає складну систему відношень та уявлень індивіда про світ та самого себе. Воно охоплює зміст таких понять як Я – концепція та самість, соціальна та персональна ідентичність. Зміст персональної ідентичності формується на основі системи ціннісних орієнтацій. На базі змістовних елементів персональної ідентичності та ідентифікації із соціальними ролями формується структура соціальної ідентичності особистості. Неадекватна ідентичність є причиною невідповідних та недосяжних домагань, порушень емоційно – вольової сфери

особистості, конфліктів та непорозуміння в міжособистісних стосунках.

2.3. Студентський вік як основний період становлення національної ідентичності

Студентський вік - це етап дозрівання і розвитку людини, що знаходиться між дитинством та зрілістю. Як зазначає І.С.Кон, – фаза переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема, статевого дозрівання, а з другого – досягнення соціальної зрілості [20].

До XIX століття в суспільній свідомості було відсутнє уявлення про підлітковий вік, як особливий період в житті людини. Існував поділ життя на три етапи: дитинство як стадія залежності, повна сил молодість, і нарешті, старість, в якій нема нічого хорошого.

В первісному суспільстві, де існувала досить проста і стабільна соціальна культура, індивід відносно легко засвоював соціальні ролі і трудові навички, необхідні дорослій людині. Дитинство закінчувалось рано, виховання та навчання мали переважно практичний характер. Проблема самовизначення, не поставала перед людиною, тому що її життя було наперед визначене традиціями та суспільними нормами.

Середньовічна думка в описі дитинства та підліткового віку підкреслювала не стільки завдання підготовки до майбутнього життя, скільки момент соціальної залежності. Підлітковий вік розумівся як “буйний”, неспокійний і в старших він викликав занепокоєння та острах. Як говорить один із героїв У. Шекспіра в “Зимовій казці”: “краще би люди, коли їм виповнюється десять, але ще не стукнуло двадцять три, зовсім не мали віку. Краще би юність проспала свої роки, тому що немає в неї іншої забави, як робити бабам черево, ображати старших, битись і красти”. Тобто вже визнається складність, суперечливість та емоційна напруженість періоду підліковості в житті людини, але ще не розглядаються причини цього явища.

Новий час приніс важливі соціально – політичні, культурні та психологічні зрушення. Фізичне, зокрема, статеве дозрівання помітно прискорилось, процес особистого становлення, навпаки, став більш тривалим. Ускладнення суспільно – трудової діяльності, в якій повинна брати участь людина, привело до подовження необхідних строків навчання. Подовження підліковості має також свої особистісні передумови, а саме – розширення сфери свідомого самовизначення і підвищення його самостійності. Більша свобода вибору сприяє формуванню більш гнучкого соціального устрою, що забезпечує більшу різноманітність індивідуальних варіацій життєвого шляху та вибору напрямку самореалізації [20].

Проблема національно-культурної ідентичності висвітлена у наукових джерелах, зокрема, у концепціях С. Гантінгтона, Е. Гелнера, А. Етціоні, Е. Сміта, Ю. Хамбермаса, К. Хюбнера проблема національно-культурної ідентичності розглядається у межах некласичної раціональності та зводиться до усвідомлення народом себе спільнотою, відмінною від інших, визначення „феномену національності”, „національного почуття”. З точки зору Л. Гудкова, І. Дубов, А. Здравомислова, В. Ільїна, В. Кувалдіна, В. Ядова, національно-культурні ідентичність найбільш інтенсивно формується в умовах глобалізації, державотворення. Представники української 13 діаспори Канади та США Н. Іриней, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, М. Шлемкевич, С. Ярмусь розглядали національно-культурну ідентичність з точки зору її збереження в іншокультурному середовищі. До питання формування національно-культурної ідентичності зверталися філософи, психологи, педагоги. Внесок у філософське обґрунтування сутності національно-культурної ідентичності зроблено В. Андрущенко, В. Антоновичем, М. Драгомановим, В. Кременем, В. Малаховим, І. Огієнком, Г. Сковородою, У психологічному дискурсі висвітлювалися різні сторони формування національно-культурної ідентичності, серед яких: проблеми патріотичного виховання, особистісної і національної ідентифікації (І. Бех), національної ідентичності (М. Боришевський), етносоціальних уявлень (О. Васильченко),

етнічної ідентичності (Л. Дробижева), конструювання ідентичності засобами рефлексії (Н. Висоцька), ідеї культурно-гуманістичної психології (О. Росинський), вчинкового осередку різних історикокультурних епох (В. Роменець). У педагогіці окремі аспекти формування національнокультурної ідентичності досліджували Г. Ващенко, О. Вишневський, О. Губко, О. Захаренко, В. Євтух, Б. Ступарик. Авторське бачення особливостей формування національно-культурної ідентичності представлено у дисертаційних дослідженнях С. Веселовського, І. Вільчинської, Г. Лозко, М. Обушного, Т. Потапчук. Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України. Формування національно-культурної ідентичності підлітка проходить декілька етапів. На першому етапі відбувається ідентифікація, в основі якої розмежування «ми – вони». На другому етапі формування національно-культурної ідентичності формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики. 14 Третій етап формування національно-культурної ідентичності з формуванням національної свідомості та ідентичність, національної гідності та повагою до інших етносів і культур, готовністю до діалогічної взаємодії. Національно-культурна ідентичність є основою націєтворення і суспільного життя будь-якої держави. Для студентів пріоритетним є самовизначення, де національнокультурна ідентичність опирається на «коріння» родини, країни, народу та зв'язок з історичним минулим, знанням міфів, легенд, святинь, використанням української мови, поваги до українських символів. Формування національно-культурної ідентичності ґрунтується на національному світогляді, національній культурі, мові, національній ідеї.

Національна культура – є унікальною і самобутньою, що ґрунтується на народній українській культурі. Творцем української національної культури є український народ, який створив її упродовж багатьох століть, що знайшло відображення у моральних цінностях, святинях, національній символіці, у традиціях, звичаях, обрядах, ритуалах, духовних почуттях (національні, моральні, естетичні, релігійні, громадянські, патріотичні), втілених у народному фольклорі. На розвитку національної культури негативно позначились війни, тривалі заборони, репресії, негативна міфологізація образу українця, переписування історії та применшення ролі українців у житті тих країн чи імперій, до складу яких вони входили у різний час. Усе це стало причиною широких еміграційних процесів, за яких українці були змушені залишати свою землю і шукати долі в інших країнах та збагачувати інші культури світу. Постійні військові конфлікти та боротьба за свою землю проти різних поневолювачів змусили українців найвище цінувати свободу та незалежність, які залишаються найважливішими моральними і духовними цінностями і водночас характеризують українців. Національний світогляд є основою осмислення особистістю свого місця і ролі у житті соціуму, країни, її відповідальності за власні вчинки, моральний вибір, спрямування власної діяльності. У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання української молоді формуються у контексті драматичних реалій, переоцінки історичного минулого, розвінчування міфів, утвердження демократизму, полікультуралізму, поваги до розмаїття думок, 15 поглядів на різні аспекти суспільного життя. Національний світогляд як форма моральної ідентичності людини виступає способом інтерпретації буття, а також формою його духовного осмислення, засвоєння та розуміння, що відображається у знаннях, уявленнях людини про світ, особисте та суспільне життя. Національний світогляд відображає національний інтелект, а його основою виступають моральні цінності, які склалися упродовж багатьох віків та перевірені часом і плином історії. Структуру світогляду визначають: - досвід (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, класовий, суспільний,

загальнолюдський), на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду; - знання (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується світорозуміння; - мета, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, такі як: потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки. На її основі формується світоспоглядання; - цінності (любов, свобода, справедливість, гідність, відповідальність тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття; - принципи (монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм), на основі яких складаються основні способи світобачення. Інтерактивний характер світогляду передбачає його структурну складність, та дозволяє виділити такі рівні світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський світогляд. За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний, ренесансний, новочасний і т. ін. Щоб не блукати у лабіринтах невизначеності цінностей, власної ідентичності, власного призначення і правильно зорієнтуватись у житті, збагнути свою роль у житті і суспільстві, потрібен духовний стрижень, яким є національний світогляд. Національний світогляд як ставлення до світу характеризують світовідчуття (емоційно-чуттєве осягнення світу, переживання і оцінка явищ і світу загалом), світосприйняття, як образ світу (просторово-часові уявлення про світ, що виявляється у ставленні до себе, людей, світу: позитивне, нейтральне, негативне, світорозуміння (міфічне, релігійне, філософське). Національна ідея – це утвердження української незалежної соборної самостійної національної держави, в основі якої українські 16 національні цінності, українська культура і мова як державна, що використовуються в усіх сферах суспільного життя і на всій території України (10 ст. Конституції України і її тлумачення Конституційним Судом України). Національна ідея передбачає розвиток національних меншин та етносів, що проживають на теренах України, є її громадянами і беруть активну участь у розбудові України, її захисту від зовнішнього ворога, визнають і поважають закони України, розуміють спільні перспективи усіх громадян і несуть спільну

відповідальність за розвиток і становлення правової демократичної держави. У своєму розумінні національної ідеї ми опиралися на положення І. Беха та К. Чорної стосовно того, що українська національна ідея: - має відповідати інтересам і людини, і суспільства, і держави як єдиної політичної нації; - об'єднувати, а не протиставляти представників різних регіонів, весь багатоетнічний український народ; - враховувати менталітет, світогляд народу; - мобілізувати її прихильників і противників на здобутки сучасні і майбутні; - бути зрозумілою і малому, і старому; - сприйматись владою, адже саме вона популяризуватиме ідею; - не відлякувати сусідів, бути конструктивним інструментом у міжнародних відносинах; - бути реальною і перспективною. При цьому учені особливу увагу приділяли тій об'єктивній реальності, що національна ідея має об'єднати в єдину націю як цілісну одиницю світового співтовариства. Найбільш оптимальним вони визначали імператив «Шляхом злагоди до процвітання» як близький й зрозумілий всьому народові, що може сформувати свідомість, дух нації, який стане рушійною силою розбудови правової демократичної держави. Однак, на сьогодні перспективними є подолання корупції, захист кордонів України від агресора, повернення окупованих РФ територій та встановлення миру. Громадяни України хочуть бачити свою країну європейською, незалежною, правовою, сильною, де найвище цінується людина, її потреби та інтереси. Людям важливо відчувати перспективи, які відкриватимуться для громадян України після війни.

Боротьба, яку веде Україна за своє існування є тривалою і надзвичайно важливою для збереження нації, територіальної цілісності, здобуття свого місця у світі тощо. Водночас подолання труднощів загартувало і консолідувало громадян у їх протистоянні олігархократії в Україні, розкраданню її природних багатств, а тому на сьогодні актуальними залишаються рівні права і свободи для всіх громадян України. Однак, з точки зору боротьби українців за власну незалежність, та прагнення мати свою державу, боронити її від загарбників, нести відповідальність за її майбутнє

дієвою залишається національна ідея «Україна – наша земля», яка поєднує минуле і сучасне, традиції і визвольні змагання». Українська мова є духовним багатством українського народу та фундаментом національно-культурної ідентичності особистості. Без мови немає нації, народу, держави. Доки існує мова, доти існує народ. Без знання мови не можна говорити про національну свідомість чи розвиток національної культури. Втрата мови веде, до втрати найважливішого чинника виховання національно-культурної ідентичності. На сьогодні українська мова має підтримку з боку держави, а закон «Про засади мовної політики покращив становище української мови в Україні».

Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді спрямована на підвищення ролі української мови як національної цінності потребує залучення усіх суб'єктів виховного процесу та консолідації сил суспільства. На ролі української мови у формуванні національно-культурної ідентичності зростаючої особистості наголошував І. Огієнко, який вважав її найціннішим ґрунтом для духовного виховання сильного характеру. «Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації їй будуть чужі»[16, 26]. У свій час І. Огієнко працював над створенням гуртків рідної мови, добре відомими є 10 заповідей цих гуртків: - Мова – то серце народу: гине мова – гине народ. - Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив народ. - Літературна мова – то головний двигун культури народу. 18 - Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації. - Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися нацією - Для одного народу мусить бути одна літературна мова. - Головний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови. - Стан літературної мови – ступінь розвитку народу. - Як про зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу, судять найперше з культури його літературної мови. - Кожний

свідомий громадянин має дбати, щоб навіть у найменшій оселі працював „Гурток плекання рідної мови”. Педагогічні ідеї І. Огієнка залишаються вагомими і важливими для формування національно-культурної ідентичності в сучасних умовах.

Таким чином, сучасне виховання має здійснюватися у контексті національної культури, яка є унікальною, неповторною, зі своєю ментальністю та ґрунтуватися на моральних цінностях, вироблених українським народом упродовж століть. У вихованні мають гармонійно поєднуватись інтереси особистості (створення Я-концепції, національно-культурної ідентичності, збереження своєї індивідуальності, прагнення самореалізації); суспільства (саморозвиток особистості здійснювався на моральній основі, а виховання сприяло репродукції культурних, соціалізованих людей); держави, нації (усі діти мають усвідомлювати себе українцями, стати компетентними громадянами-патріотами, гуманістами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі).

ВИСНОВКИ

Відродження українського суспільства, нові геополітичні реалії визначають нове соціальне замовлення – формування соціально орієнтованого покоління українців, формування в них не лише інтелектуально-інформаційних компетенцій та умінь, а й виховання громадянських основ, патріотичного ставлення до свого народу і Батьківщини, національної свідомості, особистої і державної гідності. В той же час, як показало дослідження, навчально-виховна система не створює достатніх умов для переходу якісних знань в якісні переконання. І саме це свідчить про актуальність виявлення психолого-педагогічних умов, які б забезпечили підвищення рівня сформованості національної ідентичності студентів.

Теоретичне вивчення проблеми дозволило констатувати, що наукові поняття „національна ідентичність” і „формування національної ідентичності особистості”, які знайшли всебічне висвітлення в філософській і психолого-педагогічній думці минулого й сучасності, виступають важливим ідеологічним атрибутом національного життя, провідним інструментом і водночас виявом самоідентифікації особистості зі своєю національною спільнотою. Однак аналіз наукових доробків засвідчив недостатній рівень розробки означеної проблеми в психолого- педагогічній теорії та практиці.

Встановлено, що формування національної ідентичності особистості є цілісним, довготривалим процесом, внаслідок якого формується складне соціально-психічне утворення особистості, яке є самоусвідомленням причетності до нації, готовністю сумлінно й творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність свого народу, Українську державу, спонукає до національної самореалізації.

Визначено, що виховання національної ідентичності особистості відбувається впродовж трьох етапів: етнічного самоусвідомлення;

національно-патріотичного самоусвідомлення та державно-патріотичного самоусвідомлення. На цьому підґрунті було доведено, що особливість виховання студентської молоді полягає в тому, що при відповідній роботі у студентів з низьким рівнем національної самосвідомості можуть одночасно формуватися риси, які відбивають як їх етнічне, так національно-патріотичне й державно-патріотичне самоусвідомлення.

Процес діагностики національної ідентичності студентів набуває достовірності за умов використання критеріїв сформованості: когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного. Визначення критеріїв дало змогу встановити рівні сформованості національної самосвідомості студентів: високий (свідома активно-позитивна діяльність), середній (ситуативно-позитивна діяльність), низький (слабка спонукально-позитивна діяльність) і внести необхідні корективи до змісту та методики навчання, виховання учня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березянська А., Матяж С. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету*
2. Борисов В. В. Теоретико-методологічні основи формування національної самосвідомості: Монографія. Київ: АОЗТ «Полиграфическое предприятие АПП», 2003. 518 с
3. Братусь Б. С. “До проблеми людини в психології”: Хрестоматія, упорядкування Карпенко З. С., Гоян І.М. Івано – Франківськ, “Плай”, 2000. ст. 4 – 11
4. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. "Словник - довідник з психологічної діагностики" Київ, "Наукова думка", 1989 ст. 9 - 11
5. Варбан М.Ю. "До вивчення рефлексивного опосередкування професійного становлення. *Журнал практикуючого психолога*. Київ, 1997. Випуск 3. ст. 162 – 171
6. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <http://surl.li/axwgo> (дата звернення: 04.12.2021)
7. Весельська Л. Роль соціальних цінностей у збереженні безпечного розвитку суспільства. *Вісн. кн. палати*. 2008. № 9. С. 42-45.
8. Вирост Й.С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу. *Філософська і соціологічна думка*. 1989. № 7. С. 21–29
9. Вишневський О. Сучасне українське виховання. *Педагогічні нариси*. Львів: Наука, 1996. 238 с.
10. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
11. Губа О. Н., Павлюк О.Г. Особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Проблеми сучасної психології : збірник наук. Праць, Запоріжжя, 2016. С. 43-48.

12. Домановський А. Періодизація історії України. URL: <https://bit.ly/3byTJ85> (дата звернення: 25.04.2020).
13. Етнонаціональний розвиток України (терміни, визначення, персоналії) / Відповідальні редактори Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. Київ: Вища школа, 1993. 800 с.
14. Жмир В.Ф. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 2. С 143 – 163; № 3. С. 146 – 168; № 4. С. 143 – 163.
15. Завгородня О.В. Особливості становлення цінностей у підлітковому віці. *Психолого – педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару*. Київ, 1998. С. 10 - 12
16. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості *Вісник національного торгово-економічного університету*. Київ, 2012. № 4. С. 89-104.
17. Кобернік С.Г. Опорні схеми як засіб систематизації знань школярів. (На матеріалі предметів природничо-географічного циклу): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1995. 270 с.
18. Кононенко П.П. Українознавство: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1994. 320 с.
19. Концепція національного виховання / Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року. 1995. № 6. С. 18 – 25.
20. Корінний М.М. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури / М.М. Корінний, Г.Г. Потапов, В.Ф. Шевченко. Київ: Україна, 2000. 184с.
21. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 39 с.
22. Кузь В.Г. Основи національного виховання. Концептуальні положення / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук. Умань: Наука, 1993. 109 с

23. Лісовий В. С. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=34699 (дата звернення: 04.12.2021)
24. Лозовой В. Історія української культури : підручник. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". Харків, 2013. 367 с.
25. Мацько Л.І. Українська мова: формування національної самосвідомості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 66 -68.
26. Мачинський О.В. До проблеми ідентифікації особистості. *Журнал Практична психологія та соціальна робота*, № 7, 2000. ст. 28-30
27. Меграшвілі А.Г. Філософствування і національна самосвідомість студентів у сучасних умовах: матеріали наук.-практ конференції. Запоріжжя, 25 – 26 травня 1995р. С. 104 – 106.
28. Муляр В. Громадянське суспільство в Україні: до питання про політичну інституціоналізацію. Історичні і політологічні дослідження. 2019. Випуск № 2 (65). С. 96-106.
29. Опорний конспект лекцій з дисципліни: «Міжнародний та міжкультурний менеджмент». URL: http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/8866/2/fm_bm_kme_sme_dmmm_LEK.pdf
30. Павліченко А. Ціннісні орієнтації як установка на продуктивну пошукову діяльність студентів-психологів. *Психологія і суспільство*. 2003. № 4. С. 119-127.
31. Публічний електронний словник української мови. Любов. URL: <http://ukrlit.org/slovnkyk/%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%B2>
32. Руденко Ю.Д. Національне виховання: відродження, перспективи. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 1. С. 132 – 139

33. Сас П. М.. Запорозьких козаків система цінностей. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е — Й. 672 с.
34. Серебро М. Сучасна держава як цінність: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 24 с.
35. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 2. С. 95 – 102.
36. Стасевська О. Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 1. С. 62-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_10 (дата звернення: 18.11.2021).
37. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.
38. Тарапон О. Ціннісні орієнтири в Україні в умовах формування тоталітарного менталітету 1920 – 1930-х рр.. *Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2017. № 2. С. 9–25
39. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості / За ред. Д.О. Тхоржевського. Київ: ІЗМН, 1998. 150 с.
40. Фасоля А. Формування духовного світу особистості школяра засобами літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 1999. № 1. С. 22 – 24.
41. Філіпчук Г. Українська ідея в гуманітарній політиці України. *Україна: національна ідея. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 квітня 2002 року*. Київ: КиМУ. Правові джерела., 2003. С. 648–652.

42. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с
43. Фурманюк М. Політичні цінності у форматі державної ідеології як стратегії розвитку сучасного українського суспільства. Наукові записки: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2010. Вип. № 5 (49). С. 269 – 277.
44. Чорна К.І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 1. С. 125 – 131.
45. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку. Сучасна українська політика. Вип. № 26. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2012. С. 219-228.
46. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с
47. Щербань П.М. Нація в небезпеці. Рідна школа. 1996. № 3. С. 20 – 23
48. Hobsbaum Eric. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990.
49. Schwartz S. H., Cieciuch J. Chapter 8 Values. The ITC International Handbook of Testing and Assessment. Oxford university press, 2016. P.106-119.